

Քաղաք

PAKINE

2017
ԹԻՒ 2

Գրականություն - Արուեստ - Իմացական Աշխարհ

Խմբագրական

Արուեստի կամ գիրի աշխարհին մեջ կան անուններ, որոնք ճակատագրի անհեթեթ խաղով կը մնան անձանօք կամ երկրորդական: Երբեմն պատճառը կ'ըլլայ ենթակային խառնուածքը: Երբեմն ալ բեմը գրաւած անուններու ձգած շուքը, ոչ միշտ ըստ արժանւոյն, այնքան կ'երկարի, որ ժամանակ կ'առնէ մինչեւ ասպարէզը բացուի ետեւ մնացածներուն, եթէ տակաւին հոն ըլլան:

Զաւէն Պիպեռեան այդ անուններէն մէկն է, որ իր ծննդավայրէն դուրս շատ քիչ ծանօթ է: Սակայն անոր թողած գրական ժառանգին վիճակուած է, ազնիւ գինիի նման, տարիներու երկայնքին կամաց-կամաց աճիլ ու հասուննալ, վերջ ի վերջոյ պարտադրելու համար ինքզինք ի՞ր իսկ կշիռով: Կարդացէ՛ք այս քիւլին մէջ երեւցող «Գանձը» պատմուածքը ու պիտի անդրադառնաք, որ իսկական վայելք մըն է անոր ընթերցումը, ու ինչպէս Յարութիւն Քիրքճեան կը վկայէ, պիտի գտնէք «բազմադիմի», «հարուստ» ու «երանգաւոր զգացողութեամբ»՝ «պատմուածքներու Պիպեռեանը»:

«Բազին»ի այս քիւլով կը հրամցենք նաեւ երեք բանաստեղծութիւն Յարութիւն Պերպերեանէն, որոնք կը տարութերին գիրին ու կեանքին միջեւ. գիրքերը դուրս կը դրուին տուներէն, մինչ կեանքի ցուր կոտոշները սրած կը սպասէ: Պերպերեանի կողքին երկու բանաստեղծութեամբ կը ներկայացնենք նոր անուն մը՝ Դէսսի Արլէն, որ մեր նախորդ քիւլերուն մէջ երեւցող երիտասարդ ստեղծագործողներուն նման, կու գայ հաստատելու, որ սփիւռքի մէջ կան երիտասարդներ, որոնք հայերէնին հետ ստեղծագործական բարեկամութիւն մը հաստատելով՝ արեւմտահայերէնին կենդանութիւն կը բերեն: Իսկ Խաչիկ Տէտեանի զոյգ բանաստեղծութիւններու կողքին, Խաչիկ Տէր Ղուկասեան մեր ընթերցողներուն կը ներկայանայ իր հեռադիտակէն ելած մանր պատմուածքներու եզակի շարանով մը, որոնք կը խտացնեն սեւեռումի պահեր եւ կրնան շարունակուիլ ու ֆիլմաշարի նման ընդարձակուիլ ընթերցողին մտքին մէջ:

Ուսումնասիրական բաժնով Վարդան Մատթէոսեան լոյսին կը բերէ Կոստան Զարեանի ալեկոծ կեանքն ու հոգին լուսաբանող, ինչպէս նաեւ գրական այժմէական հարցեր քննարկող նամակներ: Նոյն բաժնին մէջ տեղ կը գտնեն երկու վերլուծական յօդուած՝ Մարկ Նշանեանի *Պատկեր պատում պատմութիւն* շարքի երկու հատորներու հրատարակութեան առիթով, մէկը Դալար Շահինեանի գրիչէն, միւսը՝ Բաֆֆի Աճմեանի: Վերջապէս կու տանք Անահիտ Տէր Մինասեանի Մշոյ Գեղամի մասին ծաւալուն ուսումնասիրութեան երկրորդ եւ վերջին բաժինը:

«Բազին»ի կողքին եւ մէջը երեւցող գեղանկարները կը պատկանին երիտասարդ նկարիչ Գայ Ղազանչեանին: Դէպի կեանք եւ ազատութիւն սլացող պատառները իրենց թռիչքով կը հաստատեն ծնունդը խոստումնալից արուեստագէտի մը, որուն արուեստի ճամբով կատարած որոնումները, յոյսով ենք, նոր ուղիներ պիտի բանան իր առջեւ:

Բազմ

ԱՊՐԻԼ-ՅՈՒՆԻՍ 2017

ԾՁ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 2

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Խմբագրական.....	1
Գանձը ՋԱԲԵՆ ՊԻՊԵՌԵԱՆ.....	5
Յաղագս Պիպեռեանի Չալենի ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻՒՐՔՆԵԱՆ.....	15
Եւ տաղը կ'ըլլայ ... ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ.....	25
Գրէ'.....	26
Յուր.....	27
Քերթում ՃԵՍՍԻ ԱՐԼԷՆ.....	30
Հանրակառք.....	32
ՔԱՆԻ ՍԸ ՏՈՂՈՎ (Ա) Կարճ, աւելի կարճ եւ մանր պատմութիւններ ԽԱՉԻԿ ՏԷՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ.....	33

Խմբագիր | Սոնիա Զիլեճեան-Աճեմեան

Փոխխմբագիր | Նորա Բարսեղեան

Զեւաւորում | Անոյշ Ակնեռեան Էջաղրում | Գօգօ Յաւանճեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՐԴ

Քրիստիան Բատիկեան
Մարուշ Երամեան
Վիգէն Թիւֆէնքճեան
Յակոբ Կիւլլիճեան
Աւետիս Յաճեան
Վարդան Մատթէոսեան

Շաղիկ Մկրտիչեան
Արքմենիկ Նիկողոսեան
Արամ Պաչեան
Սեւան Տէյիրմենճեան
Միրնա Տուզճեան
Յարութիւն Զիւրքճեան

«ԲԱԳԻՆ»

Կողքի նկարը՝ Գայ Ղազանչեանի
Հայեացքը

Ես, դուն եւ ժամանակը ԽԱՉԻԿ ՏԵՏԵԿԱՆ.....	38
Թողէ՛ք զիս	39
Կոստան Չարեանի նամակները	
Կարօ Փոլատեանին ՎԱՐԴԱՆ ՍԱՏԹԵՈՍԵԱՆ.....	43
Տեսանելիութեան բաղձանք սփիւռքի արուեստին եւ գրականութեան մէջ ԴԱԼԱՐ ՇԱՀԻՆԵԱՆ.....	53
Աղէտի հորիզոնին Պատում եւ վերապրող Պլանշոյի արձակին մէջ ԲԱՖՖԻ ԱՃԵՍԵԱՆ.....	57
Տատրակ կամ Մշոյ Գեղամ Վերահաս աղէտի մը արթուն դիտորդը ԱՆԱՀԻՏ ՏԵՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ	70

Հրատարակութիւն՝ Համազգայինի Կեդրոնական վարչութեան

Հասցէ՝

Պուրճ Համուտ
Շաղղոյեան կեդրոն, Բ. յարկ
E-mail: pakin@hamazkayin.com
Հեռ. 00961 1 241072

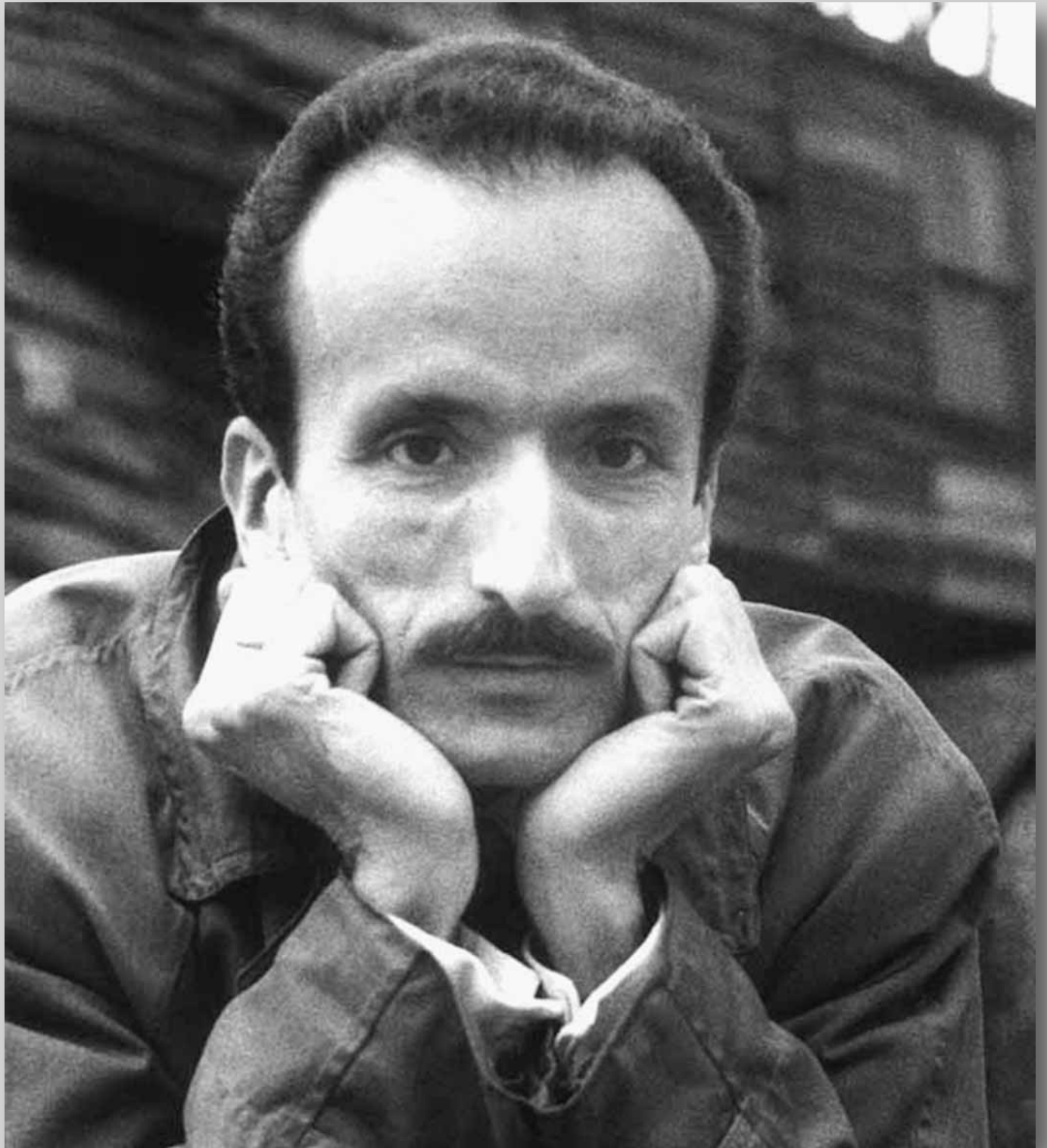
Տպագրութիւն՝

Համազգայինի
«Վահէ Սէթեան» տպարանի

Ցրուումի կեդրոն՝

Համազգայինի Գրատարած,
Շաղղոյեան կեդրոն,
Պուրճ Համուտ

Հեռ. (01) 241263/4
Ֆաքս. (01) 260329
Փոստարկը. 80 1096 Պուրճ Համուտ
E-mail: print@hamazkayin.com

Զաւէն Պիպեռեան
Լուսանկարը՝ Արա Կիլերի
© «Արաս» հրատարակչատուն

Գանձը

ՉԱԲԵՆ ՊԻՊԵՌԵԱՆ

Նախաձեռնություններու բարեգէպ, թէեւ քիչ մը անսպասելի դասատորումով մը, 2017-ին հայ (աւելի յատուկ՝ արեւմտա-սփիւռքահայ) գրականութիւնն ու հրատարակչութիւնը կը թուին, կը խոստանան տեղադրուիլ Չաւեն Պիպեռեանի անուան տակ:

Արդարեւ, արդէն երեք տասնամեակ առաջ կեանքէ հեռացած պոլսահայ հեղինակէն, իր օրին չափով մը լուսանցքային, թէեւ հրատարակուած ու բաւական ճանչցուած, յետ մահու մրցանակի արժանացած, եւ դեռ վերջերս վերահրատարակուած,- այս տարի կը նախատեսուի վերահրատարակումը երկու յաջորդական գործերու, «Արաս» հրատարակչատան ջանասէր ու արդիւնատէր մամուլով:

Անկուտի Սիրահարներ վէպը, այժմ արդէն լոյս տեսած է, իսկ պատմուածքներու Ծովը ժողովածուն անոր կը հետեւի անմիջապէս, ճիշդ այս օրերուն, մինչ հանրութեան կը հասնի «Բագին»ի ներկայ թիւը:

Ստորեւ, «Բագին», իբրեւ նախաճաշակ, կը հրատարակէ այս երկրորդ հատորի պատմուածքներէն մէկը: Յաջորդ էջերուն մէջ ալ տեղ կու տանք հատորը փակող վերլուծումի մը՝ ստորագրուած Յարութիւն Քիրքճեանէն:

Գէմի պարտէզին միակ արմաւենին սեւցաւ երկինքին վրայ: Քեսապցի Լեւոնը սուլիչի շղթան պլորեց ցուցամատին շուրջ, երգ մը մոլտալով ակնարկ մը նետեց դիմացի դերձակատան պատշգամին:

- Գիշեր բարի,- ըսաւ ուսթա Կիրակոսը:

Երեք ճեպելցի բանուորներ «խաթրրքում» ըսին զացին:

- Մասսէլամի,- պատասխանեց քեսապցի Լեւոնը բոլորին:

Ժամը վեցուկէսը կ'անցնէր:

- Ճամմալը ո՞ր է,- հարցուց վերակացու Թորգոմը մեղմաձայն:

Հսկիչ Լեւոնը գլխովը ցոյց տուաւ խաբսիշահեր երիտասարդ մը, որ ելեկտրական լոյսին տակ թիով մը կը մաքրէր գետինը, ուր պէթոն շաղուած էր ամբողջ օրը: Հակառակ որ իրիկուան խոնաւ զովութիւնը կը զգացնէր Գեկտեմբերը, հա-

լեպցի ճամնալին սեւցած շապիկը մոնլաթի պէս փակած էր մորթին, կաղապարելով կոնակին, ուսերուն եւ բագուկներուն գեղեցիկ մկանները: Քրտինքը կը կաթկըթեր ամէն կողմէն: Մագերը հողի եւ կրաղիւսի փոշիով խմորուած, կարծրացած էին: Վերակացու Թորգոմը պահ մը դիտեց անոր հզօր թւերը, աթլեթի կտրծքը՝ որ կը տեսնուէր չկոճկուած շապիկին բացուածքէն, գլուխը օրօրեց.

- Հոյակապ տղայ է: Երեք հոգի կ'արժէ:

Քեսապցի Լեւոնը ծամածռութիւն մը ըրաւ: Չէր սիրեր, որ ուրիշ մէկը իրմէ աւելի գօրաւոր, աւելի *սպաստայ* նկատուէր:

- Այսօր կէսօրին ես նորէ՛ն գացի *մարդուն*, - փսփսաց:

- Ի՞նչ ըսաւ:

- Շարունակեցէք կ'ըսէ կոր: Հո՛ն է կ'ըսէ կոր:

Քմծիծաղ մը ունեցաւ Թորգոմ.

- Դուն կը հաւատա՞ս կոր խօսքին:

- Ի՞նչ կ'ըսես դուն, ես կը ճանչնամ *մարդը*: Այս գործին վարպետն է: Ըսածնե՛րը չելա՞ն մինչեւ հիմա: Նկուղին ծակէն երեք մեթր դէպի հիւսիս չըսա՞ւ: Դեղք մը չըսա՞ւ:

- Քարի մը տակ ալ ըսաւ. քարին տակէն հող ելաւ...

- Այդ քարը չէր գաար:

Ճամնալը կը մօտենար հեւալով: Կապոյտ-մոխրագոյն աչքերը արտակարգ եւ խորհրդաւոր կերպով կը փայլէին:

- *Պիթթի*,¹ *ուքա*, - ըսաւ բարձրաձայն, յետոյ ցած ձայնով արաբերէն աւելցուց.

- Տասնմէկի՞ն...

- Տասնմէկի՛ն:

Ճամնալ գլխովը հաստատական նշան մը ըրաւ, չորս կողմը տենդոտ ակնարկ մը նետեց գաղտագողի, թւերը տարտամօրէն դէպի երկինք բարձրացուց, «*Եա՛ Ալլահ*» ըսաւ ու հեռացաւ հապճեպով:

Վերակացուն դիտեց կարմիր բոցը, որ կը գալարուէր քսան մեթր հեռու՝ մուտքի խրճիթին առջեւ, գիշերապահ Յակոբ աղային վառած կրակին վերեւ:

- Ի՞նչ պիտի ըսես ծերուկին:

- Ճարը պիտի գտնենք:

- Կնիկ պիտի բերենք ըսէ:

- Շատ ըսինք: Ամէն գիշեր կնիկ բերել կ'ըլլա՞յ:

Ակռաները սեղմեց.

- Կը կասկածի կոր: Դուք բան մը կ'եփէք կոր, ըսաւ ինծի:

- Հարկաւ կը կասկածի: Տասն անգամ հեռացուցինք շանթիէն: Հոգ մ'ընէր, չըլլայ նէ բերանը կը գոցենք:

- Ես ուրիշ ձեւով ալ կրնամ գոցել անոր բերանը:

- Ո՛չ, յիմարութիւն չ'ուզեր...

Թորգոմին աչքերը մտատանջութեամբ լեցուեցան.

¹ Վերջացաւ, (ծ. խ., թրք.):

- Գուն նորէն կնիկի պատմութիւնը ըսէ: Գոհ թող ըլլայ, որ տունը կ'երթայ, մինչէն առտու տաքուկ անկողինին մէջ կը քնանայ: Փոխանակ դուրսը հսկելու գիշերուան ցուրտին:

- Մինչէն հիմա գոհ էր: Բայց հիմա, կը կասկածի կոր...

Հովը բերաւ սմբուկին հոտը: Յակոբ աղան իրիկուան ճաշը կը պատրաստէր կրակին վրայ:

- Ես ճաշի կ'երթամ կոր,- ըսաւ Թորգոմ: Ջանա՛ ճամբել Յակոբ աղան:

Նոր թափուած պէթոն սինին տախտակէ յենակներուն վրայէն անցաւ, քամին ունի դռնէն փողոց ելաւ: Գէմի դերձակատան պատշգամին վրայ, կարուհի աղջիկ մը մագերը կը սանտրէր մէկ ձեռքով, երազկոտ: Թորգոմ վեր նայեցաւ, աղջիկը վար նայեցաւ: Թորգոմ ցատկէց Ռաս-Պէյրոսի հանրակառքը, որ երկաթեղէնի որոտընդոստ ժխորով մը կը դառնար Բուլեժ տը լա Սալի անկիւնէն՝ դէպի Պուրճ:

* * *

Շանթիէին պահապան շունը անգամ մը հաչեց, յետոյ կաղկանձեց ու Թորգոմին ձեռքերը լիզեց:

- Դուռին առջեւ դիր, թող հսկէ,- ըսաւ Թորգոմ:

Յետոյ երկու հատ փիլ հանեց գրպանէն, Լեւոնին երկարեց:

- Ասոնք պահեստի առի: Վեց-եօթը ժամուան լոյս ունինք:

- Լաւ ըրիր,- պատասխանեց Լեւոն ցած, բայց տենդոտ ձայնով մը:

- Այս գիշեր պէտք է վերջնական արդիւնք մը առնենք: Կամ ժխտական, կամ դրական: Այլ թափել տուր պէթոնը, ըսաւ այսօր ճարտարապետը: Աւելի չեմ կրնար խաղցնել: Երեք շաբաթ է կ'երեքնեմ կոր գործը:

- Այս գիշեր կը հասնինք: Մինչէն լոյս կ'աշխատինք:

- Ճամնալը եկա՞ւ:

- Վարն է:

Վերակացուն խարխափելով անցաւ ատաղձագործներուն թեզկեահներուն, երկաթեղէնի կոյտերուն, կրաղիւսի պարկերուն եւ տախտակներու մէջտեղէն: Մութ էր: Քիչ մնաց պիտի գլորէր հողակոյտէ մը վար: Անքնութեան վերագրեց անճարակութիւնը: Երեք շաբաթ է վեր կատարեալ քուն չկար: Օրական տասը ժամ՝ ոտքի վրայ յոգնեցուցիչ աշխատանքէ մը յետոյ, միայն չորս-հինգ ժամ քուն: Հապա՞ ճամնալը: Տասը ժամ պէթոն շաղուել կամ հող փորել, եւ գիշերն ալ ժամերով բահ ու բրիչ շարժել անքուն...

- Հագրը,² ուսթա:

Ճամնալն էր, անշարժ: Սիկարեթին կրակը կը փթթէր խաւարին մէջ:

- Լա՛ւ: Լեւոնը հիմա կը բերէ լոյսը: Նայէ՛, Ճամնալ, այս գիշեր լրացնելու ենք:

- Եա՛ Ալլահ,- բացագանչեց Ճամնալ ա՛յնքան սրտանց, որ Թորգոմ ա՛լ չկրցաւ ջղայնանալ անոր ճակատագրապաշտութեան:

² Պատրաստ է... (թրք., ծ. խ.):

Լեւոն ժամանեց, փոսին եզերքը ծունկ չոքեց, ձեռքի ելեկտրական լամբարը դէպի ներս ուղղեց.

- *Շալլա*՝

Ափովը լուսամփոփ կը կազմէր լամբարին շուրջ, որպէսզի դուրսէն՝ փողոցէն կամ շուրջի տուներէն պատահական աչք մը չնշմարէր խորհրդաւոր լոյսը կէս գիշերին: Ճամնալ ցատկեց փոսին մէջ, որ ետեւի կողմը՝ ամբողջ շինութեան դաշտը պատող միակտուր ժայռին մէջ բնական ճեղք մըն էր հողով ու քարով լեցուն: Հազիւ երեք մէքր հեռու այն ծակէն, որ կը բացուէր հնադարեայ նկուղի մը վրայ: Նկուղին մէջ բան մը չէր գտնուած, բայց ժայռին մէջ դագաղի մեծութեամբ փորուած գերեզմանները, դաշտին չորս անկիւններէն գտնուած թանկարժէք խճանկարները յուզումի էին մատնած քեսապցի Լեւոնը: Հին աղօթավայր մը կամ գերեզմանատուն մըն է, ըսած էր *մարդը*:

- *Շալլա՛*, - կրկնեց Լեւոն:

- *Պիսմիլլահ*, - ըսաւ Ճամնալ ափերուն մէջ թքնելով:

Տասը վայրկեանէն դուրս նետեց նախորդ օրերուն հողերը, գորս փոսին մէջ կը լեցնէին ամէն գիշեր, աշխատանքը դադարեցնելու ատեն, որպէսզի յաջորդ առաւօտ մէկուն ուշադրութիւնը չգրաւէր եւ կասկած չարթնցնէր դատարկ փոսը: Չփորուած կարծր հողը երեսան ելաւ: Ճամնալ դուրս ելաւ ճեղքէն, ջուր թափեց, որպէսզի հողը կակուղնար եւ դիւրին փորուէր: Յետոյ կրկին ցատկեց ներս, ոտքերը ցեխին մէջ թաթխուեցան: Թորգոմ մեքենաբար կը խաղար հին հռովմէական դրամանիշով մը, որ գտնուած էր շէնքին հիմերը փորուած ատեն:

- Ի՞նչ կ'անէք եղախո:

Քեսապցի Լեւոնը ընդոստ վեր ցատկեց: Ելեկտրական լոյսը գիշերապահին դէմքին փակաւ: Խորամանկ արտայայտութիւն մը ունէր Յակոբ աղա: Թորգոմ ձեռքովը բռնեց Լեւոնին սրունքը, տեղը զամեց զայն՝ վախնալով, որ անխոհեմութիւն մը կը գործէր: Անփոյթ հեզմանքով մը պատասխանեց.

- Ասոնք գանձ կը փնտռեն կոր: Խելացիին մէկը դրամ կայ ըսեր է...

Ճամնալ կը շարունակէր աշխատիլ մութին մէջ: Թորգոմ Լեւոնին հետքը լսեց:

- Եկուր, *կոկոզ* ըրէ, Յակոբ աղա, - ըսաւ քաղցր ձայնով:

Յետոյ աւելցուց քմծիծաղով մը.

- Գա՛նձ պիտի գտնանք:

Թորգոմին թեթեւ ու բնական շեշտը լաւ ազդեցութիւն գործած էր Յակոբ աղային վրայ: Տքալով չոքեց Թորգոմին քով, մեղմ քրքիջ մը արձակեց:

- Օսկի կտնիլը դուա՞յ է, աղբէ՛ր: Ամէն մարդ կը փնտռի:

Լռեց ու անշարժ մնաց՝ ծունկերը ծնօտին տակ, ձեռքերը միացած՝ ոտքերուն շուրջ, գլուխը թաղուած վերարկուին օձիքին մէջ:

Ուշադրութիւնը արդէն վերստին կեդրոնացած էր աշխատանքին վրայ: Փոսը, որուն եզերքները մէկ մեքթէ աւելի բացութիւն ունէին, երթալով կը նեղնար դէպի վար: Ճամնալ մինչեւ կուրծքը թաղուած էր հիմա: Քանի՛ վար կ'իջնէր, այնքան կը դժուարանար փորելը: Միջոց չկար բրիչը վերցնելու՝ ուժ առնելու համար:

- Կարճ կոթով բրիչ մը պէտք է, - խորհրդածեց քեսապցի Լեւոն:

- Այո՛,- հաստատեց ճամնալ:
- Լեւոն խոյացաւ ելեկտրական լոյսով: Խաւարի մէջ մնացին:
- Այս իրիկուն պիտի վերջացնենք, հէ՞:
- Եա՛ Ալլահ, խավաճա Թորգոմ:
- Բայց շատ պիտի յոգնիս: Մենք ալ հերթով կը փորենք:
- Չեր գործը չէ աս, խավաճա Թորգոմ: Ես չեմ յոգնիր: Կեանքիս մէջ չեմ յոգնիր:
- Վառէ:
- Ճամնալ խարխափելով ձերբակալեց սիկարեթը: Դէմքը, լուցկիի բոցին վերեւ, առասպելական շուքերով կենդանացաւ: Յուզումն ու ոգեւորութիւնը եռանդ կու տային իրեն:
- Պէտք չէ շատ խանդավառուիմք, ճամնալ: *Թերեւս* բան մը չ'ելլեր:
- *Ինչալլահ* կ'ելլէ:
- Յակոբ աղա հեզմական «հըհ» մը արձակեց առանց ամենափոքր շարժում մը ընելու:
- Եթէ ելլէ, մէկ երրորդը քուկդ է:
- *Մալեշ*, խավաճա Թորգոմ: Դրամ չեմ ուզեր ես: Ինծի աղջիկ մը պիտի առնես: Այսչափ:
- Աղուոր աղջիկ մը, հէ՞: Դեղի՞ն թէ սեւ:
- *Մալեշ*, խավաճա Թորգոմ, մալեշ: Ամէնը մէկ է: Պիտի առնես, չէ՞: Ինծի պիտի կարգես:
- Անշուշտ:
- Թորգոմ կը ժպտեր: Սիկարեթին պարբերաբար արծարծուող կրակին լոյսով կը նշմարէր ճամնալին լայնաբաց բիբերը, կծկուող շրթները՝ որոնց շուրջ քրտինքի կաթիլները չէին ցամքեր: Գիտէր, թէ ճամնալ կը տենչար ամուսնանալ, բայց թէ չէր կրնար, քանի որ դրամ չունէր: Գանձի պատմութիւնը մէջտեղ ելլելուն պէս, ճամնալ իրար անցած, աղաչած էր, գիշերային աշխատանքը ինք կատարելու համար: Բաժին չեմ ուզեր՝ ըսած էր: Բան մը չեմ ուզեր: Միայն աղջիկ մը կ'առնես ինծի...
- Ըսել է առանց դրամի չես կրնար աղջիկ առնել:
- Հազար ոսկի պէտք է, խավաճա Թորգոմ: Քանի տարի է բահ ու բրիչ կը շարժեմ, դեռ չկրցայ հաւաքել: Ի՞նչպէս հաւաքեմ: Ապրիլ պէտք է:
- Ահռելի բան է հայրերուն իրենց աղջիկը ծախելը:
- Ապրիլ պէտք է, խավաճա Թորգոմ: Մեր մօտ շատ կին կ'առնեն: Հարուստները հազարը կու տան, տասնվեց տարեկան աղջիկը կ'առնեն: Երբ քսանը անցնի, նոր մը կ'առնեն տասնվեց տարեկան...
- Չայնը կարծրացաւ:
- Անոնք կ'առնեն, մենք մէկ հատն ալ չենք գտներ:
- Դրամ չունեցողը չ'ամուսնանար, ճամնալ:
- Կ'ամուսնանայ, *խալօ*, այրի կամ լքուած կնոջ մը հետ: Ես աղջիկ կ'ուզեմ, խավաճա Թորգոմ: Երիտասարդ եմ ես: Իրաւունքս չէ՞: Խռֆած էմիրները յիսուն հատ աղջիկ կը գնեն կոր, մէկ հատը իմ իրաւունքս չէ՞: Ես աղջիկ կ'ուզեմ կոր, աղուոր, անուշ աղջիկ մը... Երիտասարդ եմ, *խավաճա Թորգոմ*, երիտասարդ...

Զօրաւոր կամք մը, ըմբոստ կամք մը կը պրկէր շեշտը: Պահ մը լռութիւն տիրեց:
 - *Քըս սըխթու աքրո՛ւթ*, - մրմնջեց ակռաներուն մէջէն:

Թորգոմ չհարցուց, թէ որո՛ւ հասցէին էր այդ հայհոյանքը: Սիրտը սեղմուեցաւ միայն: Պիտի տար, անպայման՝ պիտի տար գանձին մէկ երրորդը, եթէ գանձ գտնուէր: Ինչ որ չէր հաւատար շատ: Ոչ միայն մէկ երրորդը պիտի տար, այլ աղջը-կան դրամն ալ ինք պիտի վճարէր, հարսնիքին ծախքն ալ ինք պիտի ընէր:

Լեւոն վերադարձած էր: Կարճ կոթով բրիչը հրաշք կը գործէր ճամնալի ձեռքերուն մէջ:

Յանկարծ կանգ առաւ:

- *Շուֆ*, - փսփսաց: - *Եա Ալլահ*:

Ուշադրութեամբ, գուրգուրանքով, բրիչին ծայրը զարկաւ գետին: Չոր ձայն մը կ'ելլէր թիով քերեց գետինը տենդագին: Յետին տակէն նշմարուեցաւ սպիտակ քար մը: Ճամնալ բրիչը իջեցուց քարին: Նոյն ձայնը: Գլուխը վերցուց ընդոստ, Թորգոմին նայեցաւ: Շրթները կը դողային յուզումէն: Աչքերը անհուն ուրախութեամբ մը, անպատում յոյսով մը եւ յուսախաբութեան վախով կը փայլէին ծանր հիւանդի մը աչքերուն պէս: Յակոբ աղային դէմքէն հեզնական ժպիտը անհետացաւ: Քիչ մը աւելի մօտեցաւ դէպի փոսին եզերքը: Լամբարը բռնող Լեւոնին դէմքը կատարեալ խաւարի մէջ էր պարուրուած:

- Մաքրէ քարը, - մրմնաց Յակոբ աղա:

- Մարմար է... Տակը պարապ է... Չայնին նայէ, տակը պարապ է...

Տակը պարապ էր թերեւս, բայց մարմար չէր: Քանի մը բրիչի հարուածով ճաքեցաւ մէջտեղէն:

- Պարապ է տակը, - կրկնեց ճամնալ կարկամած:

Բոլոր մկանները պրկուած էին: Գերմարդկային ուժ մը կը ճառագայթէր իր բովանդակ էութենէն: «*Եա՛ Ալլահ, եա՛ Ալլահ*», կը կրկնէր շարունակ:

- Էդ քարը չ'ելլեր էդկի, - մրմնջեց Յակոբ աղա, որ հետզհետէ կը շահագրգռուէր:

Քեսապցի Լեւոնին խոպոտ ձայնը հնչեց:

- Չ'ելլե՛ր մը... չ'ելլե՛ր մը...

Ճամնալին հրամայեց.

- Ջարդուփշուր ըրէ՛:

Թորգոմ ծռեցաւ, բռնեց ճամնալին ուսէն.

- Կեցի՛ր:

Ոգետրութիւնը կը խլացնէր հալէպցին:

- Կեցի՛ր, - կրկնեց Թորգոմ աւելի ուժգին:

- Ի՛նչ պիտի կենայ: Թող փշրէ, կտոր-կտոր հանէ:

- Կեցէ՛ք, եղբայր: Խելքերնիդ մի՛ կորսնցնէք: Պաղարիւնո՛վ:

Լոյսը առաւ Լեւոնէն, փոսին վրայ հակեցաւ, քննեց յատակը: Ճամնալ քիթէն կը հեւար, մերթ գետին, մերթ Թորգոմին կը նայէր անձկագին:

- Նախ մաքրէ նայինք սա քարը: Թող ամբողջովին մէջտեղ ելլէ:

- Ինչո՞ւ ատեն կորսնցնենք...

- Դուն լռէ: Ըսածս ըրէ, Ճամնա՛լ:

Լեւոն ակռաները սեղմեց, լռեց: Միշտ բնագոյական վախ մը, ակնածանք մը զգացած էր Թորգոմի նկատմամբ: Ճամնալ հապճեպով սկսաւ մաքրել գետինը: Բայց ինչքան ալ քերթէր, ձեռքերով սրբէր, կաշուն ցեխը մեծ մասամբ կը ծածկէր քարը:

- Ջուր բեր,- ըսաւ Թորգոմ Լեւոնին:

Ջուրը վերէն վար թափեցին, քարին ճերմակութիւնը տարածուեցաւ:

- Ամբողջ փոսին յատակը կը ծածկէ կոր:

- Մասնաւոր դրուած, յղկուած քար է:

Սպիտակ քարը կ'երկարէր մինչեւ ճեղքին սահմանները: Միայն հիւսիսի կողմը քսան սանթիմի չափ մաս մը հող էր: Ճեղքը կը նեղնար այդ կողմը, ժայռերը իրարու կը միանային սուրի մը ձեւով: Քարը այդ սուրին մէջ չէր մտած: Լեւոն չէր կրնար տեղը կենալ:

- Զարին տակը չըսա՞ւ մը, հը՞, չըսա՞ւ մը...

Թորգոմ ձեռքովը լռեցուց զայն:

- Ճամնալ, այդտեղի հողը հանէ, քարին եզերքը երեսան թող ելլէ:

- Կտոր կտոր ընեմ քարը, խավածա Թորգոմ...

- Ետքը: Հիմա մաքրէ այնտեղը: Մանելա կը խոթենք տակէն:

Գաղափարը տրամաբանական թուեցաւ բոլորին: Երեք գլուխ փոսին վրայ հակած, անթարթ կը հետեւէին Ճամնալին շարժումներուն:

- Դեղի՞ն կ'ուզես, թէ սեւ,- ծիծաղեցաւ Թորգոմ զսպելու համար յուզումը, որ առաջին անգամ ըլլալով ծայր կու տար սրտին մէջ՝ երկշոտ յոյսի մը ձեւով:

Ճամնալ գլուխը ուժգնօրէն ցնցեց առանց աշխատանքը ընդհատելու:

- Դեղի՞ն, սեւ, ճերմակ... ամէնը մէկ է, խավածա Թորգոմ... *Հէյ Ալլահ, սե՛ն պի-լիր...*

Ճամնալին հեքը եւ բրիչի հարուածները լսուեցան միայն, լռութեան մէջ: Թորգոմ կը ջանար զսպել սրտին տրոփիւնը: Ընդունած էր օգնել Լեւոնին, նկատելով, որ բան մը չէր կորսնցներ: Շանթիէին պետը ըլլալով, կարող էր յապաղեցնել պեթոն թափելը դաշտին այդ մասին վրայ: Բայց հիմա կը զգար, թէ ընդհանուր յուզումը իրեն ալ կը փոխանցուէր ակամայ: Ի վերջոյ, երբեք անկարելի չէր նկատած, թէւ լրջօրէն ալ չէր առած խնդիրը: Կախարդութիւն չէր եղածը: Լեւոն կ'ըսէր, թէ մարդը մասնաւոր գործիքներով քննած էր դաշտին հողը: Այո, կրնար ըլլալ...

- Զանի՞ է ժամը:

- Մէկը կ'անցնի:

Ճամնալ կանգնեցաւ սպառած:

- Մանելա՛ն...

Լեւոն փոսին մէջ երկարեց երկաթէ հաստ ձողը: Ճամնալ ջանաց քարին տակ հրել զայն: Անկարելի էր: Ժայռին պատը արգելք կ'ըլլար, որ պառկեցնէր երկաթը եւ քարին ու հողին միջեւ սահեցներ:

- Կեցիր,- ըսաւ Թորգոմ,- ուժը մի սպառէր: Չ'ըլլար այդ կողմէն: Քարը կտորէ, ծակ մը բաց մէջտեղէն, հո՛ն խոթէ մանելան:

Ճամնալ հնագանդեցաւ: Չեռքերը կը դողային կատարած ճիգէն: Մինչ միւսները կը սարսռային գիշերուան ցօղին տակ, ինք այնքան քրտնած էր որ ամբողջովին թրջուած, մորթին էր փակած շապիկը: Քաջալերուելու համար, մանեւան ալ քանի մը անգամ զարկաւ քարին զանագան կողմերը. պարաս պէ տակը անկասկած:

- Մասնաւոր դրուած, հիւսուած քար մըն է աւ,- կ'ըսէր Լեւոն: Տաշուած քար մըն է:
- Այո, յղկուած է:
- Ա՛ս է քարը:
- Նայինք...

Թորգոմի աչքերուն առջեւ ոսկեգօծ տեսիլներ կը պարէին: Ակնթարթի մը մէջ կրնար փոխուիլ ամբողջ կեանքը, եւ ուրիշներու կեանքն ալ: Արդէն կ'երեւակայէր, թէ ոսկի կը սփռէր լիաբուռն, ուզողին... Յակոբ աղա հաստ վերարկուին օձիքը մինչեւ ականջները վերցուցած, ֆրանսական բանակին մէջ ծառայած օրերէն մնացած զինուորական գլխանոցը ճակտին վրայ քաշած, փոսին մէջ կը նայէր եւ չէր խօսեր:

Երկար վայրկեաններ սահեցան: Ճամնալ վերջապէս յաջողեցաւ մեծցնել ծակը, գոր բրիչով յառաջացուցած էր քարին մէջ: Մանեւան մխեց ծակին, ամբողջ ծանրութեամբը ճնշեց կոթին վրայ: Քարէն կտոր մը զատուեցաւ: Ոչ մէկը կը շնչէր: Ճամնալ բրիչը զարկաւ ծակին մէջ: Հող կար:

- Մեծցո՛ւր ծակը:

Բրիչը կտոր-կտոր ըրաւ միակտոր քարը: Բայց հազարումէկ դժուարութեամբ կարելի կ'ըլլար տեղէն շարժել կտորուանքները: Տակը հող էր, մոխրագոյն հող մը, որուն փակած էր քարը, հիւսուած պատի մը նման:

- Կի՛ր է,- ըսաւ Լեւոն:
- Խարճ՞ է,- ըսաւ Յակոբ աղա:

Թորգոմ ձայնեց.

- Կը բաւէ, Ճամնալ, ձգէ քարը: Հիմա հողը փորէ: Նայինք ի՞նչ կայ տակը: Պարաս տեղը չաշխատինք:

Ճամնալ, որ քարին տակ ոչ թէ հող, այլ կուժ մը կամ սնտուկ մը կ'ակնկալէր, շրթները սեղմած էր: Բրիչը զարկաւ առանց պատասխանելու: Չորրորդ հարուածին կանգ առաւ, ուշադրութեամբ երեք փոքր հարուած եւս իջեցուց:

Նո՛յն չոր ձայնը:

- Նորէ՛ն քար կայ:

Լեւոն գոչեց.

- Ա՛լ կասկած չկար: Իրարու վրայ քար հիւսեր են: Չա՛րկ, զա՛րկ...

Թորգոմ նոյնքան խանդավառ չէր: Չէր ուզեր ըլլալ: Կը ջանար միտքով, տրամաբանութեամբ գործել, անձնատուր չըլլալ երեւակայութեան ու զգացումներուն: Բայց մարդ յիմար ըլլալու էր վրայ-վրայի, կանոնաւոր կերպով քարեր դնելու, շաղախով ամրացնելու համար, եթէ տակը բան մը չգտնուէր:

³ Շաղախ (թրք., ծ. խ.):

- Երկրորդ քարն ալ հանելու ենք, տակն է,- կը շարժակէր Լեւոն:
- Եթէ՞ նորէն քար ելլէ:
- Անո՛ր տակն է ըսել է:

Ելեկտրական լոյսը տկարացած էր: Փոխեցին փիլը: Թորգոմ մէկ կողմ քաշեց Լեւոնը.

- Նայէ՛: Ես շատ յոյս չունիմ, բայց եթէ բան մը ելլէ, կրնայ ըլլալ որ ճամնալը... Սքանչելի տղայ է, բայց տգէտ է, տգիտութիւնը շատ բան ընել կու տայ մարդու... Կրնայ ըլլալ որ յանկարծ շլանայ, խանդավառուի տեսածէն, պահ մը խելքը դառնայ... Կը հասկնա՞ս ըսածս:

Քեսապցի Լեւոնը մէկ կողմէ լոյսը կը բռնէր փոսին մէջ, միւս կողմէ կը ջանար ըմբռնել Թորգոմին խօսքերը:

- Եթէ աւելի ուզէ, խնդիր չհանես: Ինչ որ ուզէ՛ տանք: Պէտք չէ աղմուկ ելլէ ու իմացուի:

Քեսապցի Լեւոնը հասկցած էր վերջապէս: Կզակը սեղմեց, ակռաները կճրտացուց, կանաչ աչքերը խփեց: Թորգոմ, որ վարժուած էր խաւարին, գէշ արտայայտութիւն մը նշմարեց անոր ոսկրուտ, նեղ դէմքին վրայ:

- Ի՛նչ ըսիր...

Անլսելի քնծիծաղ մը ունեցաւ Լեւոն:

- Հելէ ատանկ բան մը ընէ... գիտե՞ս ինչ կ'ընեն...

Մատովը երկաթէ ձողը ցոյց տուաւ գետինը:

- Գլխուն իջածիս պէս այս փոսին մէջ կը թաղեն, վրան ալ պէթոն կը թափեն: Հը՛ ըր...

Աչքերը կատուի աչքերու պէս կը փայլէին: Գլուխը կը շարժէր սպառնալից: Թորգոմ գարշանք եւ անձկութիւն զգաց:

- Չէ՛, ատանկ բան չպիտի ընես: Յիմար ես դուն: Ա՛յն ատեն *հասը* կը կլլես:

- Հը՛ ըր...- կը շարունակէր Լեւոն կատաղօրէն:

- Ես իմ բաժինէս կու տամ ուզածը: Խնդիր չպիտի հանես, իմացա՞ր...

Լեւոն գլուխը կը շարժէր տակաւին: Վայրագ բան մը կար դէմքին վրայ:

- Իմացա՞ր:

Չէր պատասխաներ:

- Պատմութիւն չեմ ուզեր: Կռիւ չկայ: Կը հասկնա՞ս կոր:

Լեւոն կը լռէր: Քովնտի ակնարկ մը նետեց Յակոբ աղային, որ չէր լսած իրենց փափաւքը, կրկին կոկոզ ըրաւ փոսին եզերքը: Թորգոմին սիրտը կը ճնլուէր հիմա: Ահռելի անհանգստութիւն մը կը քարանար կուրծքին մէջ: Ուտքի՝ վերէն դիտեց փոսը, Լեւոնը, Յակոբ աղան, ճամնալին կորացած հուժկու կռնակը, ելեկտրական լոյսին կտր հետքը հողին վրայ: Շուրջը նայեցաւ: Ոչ մէկ լոյս կար շրջակայքը: Ոչ մէկ ձայն՝ բացի բրիչին խուլ աղմուկէն, որ կշռութաւոր յամառութեամբ մը կը մեծնար: Վերը՝ միջերկրականեան, աստեղագարդ կապոյտը: Վարը՝ փոսը: Գերեզմանի պէս: «... Փոսին մէջ կը թաղեն, վրան ալ պէթոն կը թափեն...»: Ինչո՞ւ չընէր: Խենթ էր: Ֆրանսական բանակին մէջ զինուոր եղած, մարդ սպաննած էր, մարդ... Կը պաշտէր դրամը, որովհետեւ կը պաշտէր կինը, օղին, մեծաղայութիւնը: Թոր-

գոմ երբեք չէր սիրած Լեւոնը, բայց հիմա ամբողջ սրտովը ուժգնօրէն կ'ատէր, արդէն ոճրագործ կը տեսնէր զայն: Տեսիլներ կը պարէին աչքերուն առջեւ: Միճաւանջը գրեթէ կը նիւթականանար երեւակայութեանը մէջ: Լեւոն բրիչ մը կը վերցնէր գետնէն, կ'իջեցնէր ճամնալին այդ հրաշալիօրէն գեղեցիկ կռնակին. բրիչը կը մխտէր մկաններուն մէջ՝ ինչպէս կը մխտի հողին: Ճամնալը կ'իյնար, սիրոյ կարօտը զարմացած աչքերուն մէջ: Առանց միանալու աղուոր, անուշ աղջկան մը հետ: Իր բազմամեայ երազները գրկած: Վրան՝ Յակոբ աղային դիակը՝ զլուխը ջախջախուած: Վրան՝ թերես ինք: Վրան՝ պէթոնը:...

Պեթոնը, պէթոնը...

Աշխարհի բոլոր գանձերը չեն արժեր ճամնալ մը:

Պեթոնը...

Ճամնալին հարսնի՞քը, թէ յուրարկատրութիւնը...

Փրկարար պէթոնը...

Կ'ատէր գանձն ալ, ոսկին ալ:

Պեթոնը... պէթոնը... պէթոնը...

- Հասկցուեցաւ, այս գիշեր չպիտի կրնանք լրացնել: Վաղուան պիտի մնայ: Սարսափ մը կը համակէր զինք. եթէ յանկարծ գանձը երեսան ելլէր բրիչին տակ... Լեւոնին դիմագիծերը անշարժացած էին:

- Վա՛ղը, վա՛ղը: Ժամը երեքուկէս եղաւ: Չգէ՛ ալ ճամնալ:

Չգէ՛լ: Երազնե՛րը:

Հարուած մը: Հարուած մը ես: Նորէ՛ն հող: Նորէ՛ն քար: Բայց եթէ յանկարծ...

- Չգէ՛, ճամնալ, վա՛ղը...

Վա՛ղը... վա՛ղը... վա՛ղը...

Պեթոնը...

Փրկարար պէթոնը...

* * *

Յաջորդ օր, ճեպելցի բանուորները, Թորգոմին հրամանով, պէթոնով լեցուցին ճեղքը:

Թերես գանձ մը կար պէթոնին տակ:

Բայց դիակ չկար:

Յաղագս Պիպեռեան Չաւենի

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԶԻՐՔՃԵԱՆ

Չաւեն Պիպեռեանի, ինչպէս փաստօրէն գրական եւ կենսագրական նմանատիպ ուղեծիր ապրած շատ ուրիշ արժանատր գրագէտներու պարագային, ընդունուած կարգ է առաջնահերթաբար նշել անտեսումի, ճանաչման զրգումի երեւոյթը -բնորոշ գիծ՝ մեր ազգա-մշակութային իրականութեան: Եւ, հաւանօրէն, այդպիսի ընդգծում արդարացի է մասամբ:

Բայց ես պիտի նախընտրեմ տուրք չտալ այդպիսի կանոնակարգի...: Ինչպէս կը հաւատամ, եւ պիտի փորձեմ հաստատել աւելի վար, անտեսման նման շեշտադրում՝ ձեռով մը՝ «պաշտպանական» իր միտումի կողքին -ու հակառակ անոր- այլապէ՛ս կը կայացնէ անարդարութիւն տուեալ վաստակատրներու հանդէպ: Չհաշուած դեռ անհրաժեշտութիւնը՝ քննարկելու, վիճարկելու՝ ինչ որ կը կոչենք անտեսում կամ ոչ-ճանաչում, պարագայ առ պարագայ:

Ուրեմն, առժամաբար շրջանցելով նշուած հարցը՝ իր հարցադրումով հանդերձ, կ'ուզեմ հոս սկսիլ թարմ տպաւորութիւններու փոխանցումով՝ պատմութեամբ Պիպեռեանի մասին, մեկնած՝ իր *Ծովը* ժողովածուի ընթերցու-

մէն, որուն առաջին՝ 1961-ի տպագրութենէն հազուագիւտ օրինակ մը պոլսահայ գրական-մշակութային գործիչ Սեւան Տէյիքմենճեանը տրամադրեց ինծի. բարեկամական շնորհ՝ որուն իմաստն ու արժէքը կարելի չէ չզնահատել:

Ժողովածուի պատմութեան միայն երկուքին ծանօթ էի զանազան ծաղկաքաղներէ, եւ առանց այլեւայլի ըսեմ, որ անիկա յայտնութիւն մը եղաւ իբր ամբողջութիւն, փոխնիփոխ թարմութեան եւ տռամային-ողբերգական ներուժով յագեցած՝ իր գրեթէ բոլոր էջերով: Հանդէս մը ամբողջ՝ յոյգերու, մեծ ու մանր կիրքերու, տեղ-տեղ՝ խոր զգայնութեան, տրուած տարապայման խտութեամբ եւ թելադրականութեամբ՝ սահմանափակ ծաւալի մէջ, լեզուա-ոճային պրկութեամբ, տպաւորիչ տիրականութեամբ:

Ըստ տրամադրելի սահմանափակ կենսագրական տուեալներու, Պիպեռեան պատմութեան սկսած է գրել շատ կանուխ: Անոնցմէ տասներկուքը միայն ընտրուած են՝ *Ծովը* ժողովածուին համար՝ հրատարակուած Կեդրոնական սանուց միութեան մատենաշարով: Հատորի վերջին էջերուն՝ կը նշուի,

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԶԻՐՔՃԵԱՆ

Ծնած է Պէյրութ: Ծննդաւայրն աւարտելէն ետք կ'անցնի Փարիզ եւ կ'ուսանի գրականութիւն-փիլիսոփայութիւն Սորպոնի համալսարանը: 1968-ին հրատարակած «Երկրորդ հասարակութեան քաղաքացիականացումը» երկար գրութիւնը՝ առաջին անգամ լոյս տեսած «Ահեկան»ի աշուն 1968-ի թիւին մէջ՝ կը հանդիսանայ ինքնագիտակից Սփիւռքի հիմնադիր գրութիւններէն մէկը: 1982-ին կը հաստատուի Աթէնք, ուր տիկնոջ Մարօ Քալայճեանի հետ կը հրատարակեն մայրենի լեզուի դասագիրքերու «Հայրենի աղբիւր» շարքը: Հեղինակ է բազմաթիւ ուսումնասիրական յօդուածներու, ինչպէս նաեւ յատկանշական հատորի մը՝ *Փորձ տարագրութեան մասին* խորագրով, 1978-ին:

որ *Ծովը* անոր քիւ 2-ն է, քիւ 1-էն՝ Չահրատի *Մեծ Բաղաբը* գործէն ետք: Կը ճշդութի նաեւ, որ հատորի կողքը, ծով եւ ալիքներ քելադող կապտորակ խորք մը, գործն է իր՝ Պիպեռեանի (գրականութեան եւ լրագրութեան կողքին, ան փորձեր է նաեւ գեղանկարչութիւն): Կտորներու ընտրութիւնը յայտնօրէն կատարած է ինք՝ Պիպեռեան, որ՝ այդ մասին գրելով նամակի մը մէջ՝¹ զանոնք կը բնորոշէ իբր իր «գլխատր պատմը»

«Պատմուածքներու Պիպեռեանի» մասնաշատկութիւնը, նաեւ գլխատր շահեկանութիւնը, ըստ իս՝ կը կայանան *Ծովը* շարքի պատկերած ներքին այլազանութեան մէջ:

ուածքները»: Անոնք գրուած են 1946-ի եւ 1961-ի միջեւ, ուրեմն տասնհինգամեակի մը վրայ, որ կը համապատասխանէ գրագետի կեանքի ամենագործօն տարիներուն, ամենէն աւելի լեցուն «թոհութոհով» (բառը իրն է, նոյն նամակէն, բայց որ գրական գործունէութեան կը վերաբերի... միայն ի մէջ այլոց):

Կ'արժէ հոս նշել, որ մեծ մասամբ 50-ականներուն եւ 60-ականներու մուտքին գրուած այս էջերու կողքին, գրականութեան տրամադրած իր քիչ ժամանակին մէջ, Պիպեռեան տուեալ միջոցին՝ 1960-ի շուրջերը, հասած է նաեւ գրելու, կամ գոնէ ամբողջացնելու հրատարակելու, իր՝ միջին ծաւալի երկու առաջին՝ *Անկուտի սիրահարները*

ըը եւ *Լկրտածը* վէպերը: Պատմուածքներու ժողովածուն, լոյս ընծայման ժամանակագրական կարգով, կը տեղադրուի այս երկուքին միջեւ:

Անմիջապէս կ'ուզեն հաստատել, որ *Ծովը* ժողովածուի Պիպեռեանը, իբր հեղինակային դիմագծում, բաւական տարբեր կը ներկայանայ առաջին վէպերու, եւ աւելի՛ եւս վերջին՝ *Մրջիններու վերջալոյսը* մեծ վէպի Պիպեռեանէն: Այս մէկը, արդէն տասնամեակ մը հեռաւորութեամբ հետեւող, իր գրողական թէ աշխարհայեցային տարբերութիւնները կրնայ մասամբ պարտիլ 60-ական տասնամեակին ապրուած կենսային որոշ հոլովոյթի: Բայց առաջիններու պարագային, հեղինակային դիմագծումի տարբերութեան երեւոյթը դիւրին բացատրելի չէ՝ նկատի առած երկու վէպերու եւ պատմուածքներու (ասոնց մեծ մասի) ժամանակակցութեան հանգամանքը:

«Պատմուածքներու Պիպեռեանի» մասնաշատկութիւնը, նաեւ գլխատր շահեկանութիւնը, ըստ իս՝ կը կայանան *Ծովը* շարքի պատկերած ներքին այլազանութեան մէջ: Անոնք մեզի կը բերեն հեղինակ մը՝ աւելի բազմակողմանի, բազմադիմի, աւելի՛ հարուստ ու երանգատր զգայնութեամբ, կրնամ ըսել, քան վէպերը:

Այլազանութիւնը նախ՝ կ'ընդգրկէ նիւթի «մարգերու» հարցը, ըսել կ'ուզեն՝ *թենսթիկան*: Հոն իրար կը խաչաձեւեն, կը հանդիպին երեք-չորս գլխատր ոլորտներ.-

ա- պատկերում ընկերային շատ խոնարհ, թշուառ խաւերու («Պուրունսուզ

¹ Գրուած՝ Հրանդ Բալուեանին, 12 Դեկտ. 1962 թուակիր: Կը հաղորդէ կենսագրական քանկագին տուեալներ: Տե՛ս *Մրջիններու վերջալոյսը*, հրատ. «Արաս», Պոլիս, 2007, «Յաւելում»:

Քատրիյէն», «Ժիլիէթին հինգնոցը»).

բ- առօրեայ յոյզեր, տագնապներ («Գանձը», «Պապային տղան», «Երբ սրտերը կը լուացուին», «Անոնք որ վերադարձան»).

գ- ձգտումներ, ողբերգական բախումներ («Ջիկանան թող խելօք կենայ», «Վահրիճ», «Ծովը»).

դ- թարմութիւն եւ երազ («Անիշխանական չէ եղեր», «Կանաչ փեղկերով ճերմակ տունը», «Գարնանային»):

Առաջին այս այլազանութեան՝ կուգայ պատուաստուիլ ազգա-աշխարհագրական ու մարդկային միջավայրերու, նաեւ գործողութեան թատերաբեմներու այլազանութիւն մը: Մեծաթիւ հայազգի կերպարներու կողքին, հոն կը տողանցեն թիւ մը սլաւ-պալքան, յոյն, թուրք, լեռնցի (քիւրտ, լազ կամ այլ) կերպարներ: Գործողութիւններու վայրերը մեծ մասամբ կը տեղադրուին Թուրքիա, յաճախ՝ Պոլիս, բայց երբեմն եւ գաւառ: Իսկ երկու պատմուածք՝ իրր թատերաբեմ ունին Լիբանանի մայրաքաղաք Պէյրութը...

Կերպարները այլազան են նաեւ ըստ ընկերային վիճակի, ապա եւ ըստ կենսա-հոգեկան լիցքի. անոնք կը ներկայանան իրր անդամներ ամենաբազմապիսի կերպարաշարի մը, ցուցահանդէսի մը -ուրախ կամ տխուր, երազող կամ հիասթափ, պայքարող կամ համակերպ: Անցողակի կ'արժէ նշել միայն, որ թարմ ու եռանդուն հոգեվիճակներու կրող կերպարները... հայ չեն, ինչպէս հայկական չեն թեթեւ, զուարթ տրամադրութիւններ ու մթնոլորտ հանդիսադրող միջավայրերը (իմաստալի՛զատորոշում, նոյնիսկ հեղինակին կողմէ թերեւս անգիտակցաբար կիրարկը-

ուած...): Տակաւին՝ այլազան այս կերպարները չեն պատկանիր երկու գլխատր (ու հակադիր) տեսակներու, ինչպէս վերջին վէպի պարագային:

Պիպեռեանի գրականութեան ոչբազմաթիւ յաճախողները իրաւացիօրէն խօսած են իր վէպերու՝ ետին կանգնած վաւերական գրագէտի մը մասին: Բայց պատմուածքներու այս հատորը եւս, կը հաւատամ, մեզի կը բերէ նոյնքան շեշտակի, այլ՝ անփոխարի-

Պիպեռեանի մարդը «ներքին» մարդն է, իր ոլորտը՝ մարդու հոգեբանական ոլորտն է:

նելի՛ վկայութիւն մը - ճիշդ այս այլազանութեան անկիւնէն դիտած, ու հակառակ վտիտ ծաւալի մը: Անիկա կրնանք ներկայացուցչական նկատել, երաշխատրուած՝ հեղինակին իսկ կողմէ կազմուած ըլլալու փաստով, եւ իր կողմէ գործածուած, արդէն նշեցի, «գլխատր պատմուածքներ» բնորոշումով. ուրեմն եւ կրնանք շրջանցել բացակայ պատմուածքներու պարագան, որոնք -այլ հարց- մամուլի մէջ ցրուած՝ դիրքաւ գտանելի ալ չեն...

Հոս կ'արժէ պահ մը կանգ առնել գործածուած վաւերական գրագէտ բնորոշումին վրայ, որ -կը շեշտեմ- իմս չէ միայն: Կանգ առնել, որովհետեւ հաստատումը կրնար հնչել իրր յարակարծիք (*փարատորք*), երբ աչքի առաջ կը բերենք գրագէտը՝ իր կենքով ու նկարագրային մասնայատկութիւններով:

Մէկ կողմէ, գործ ունինք անհաւատալի ուժականութենէ մղուած նկա-

րագրային գեր-գործունեայի մը հետ. ծայրայեղ դիրքերու վրայ կանգնած գործօն կուսակցական, որ նոյնիսկ, երկրի տուեալ պայմաններուն մէջ, բռնադատուած է եղած կիսա-դաւաճողական, երբեմն եւ ուղղակի ընդդատակեայ վարքի ու կեանքի: Ապա՝ քաղաքական գործիչ, որոշ պահերու նոյնիսկ ատակ՝ պատասխանատու կառավարչական բեռի տակ մտնելու (Պոլտոյ քա-

Ինչպէս միշտ՝ Պիպեռեանի մօտ, հոգեբանութիւնը թելադրուած է անուղղակի, զուսպ պատումի, միջ-անհատական կացութիւններու, դիմառդիմութիւններու ներկայացման ու երկխօսութիւններու վերաբարտադրման մէջէն:

ղաքապետական խորհուրդի փոխնախագահութիւն...): Հրապարակախօս՝ մարտունակ մամուլի մէջ յանդուգն յօդուածներով, երբեմն եւ թերթ հրատարակելու լուծին տակ մտած՝ հակառակ միջոցներու եւ տարրական ազատութիւններու բացակայութեան...: Ապա եւ՝ պարբերական յաճախորդ բանտի ու արտոյն...:

Կ'երեւի արդէն, հեռու չենք հարկադրանքէն՝ դիմագծելու «անբուժելի» դժգոհ, մնայուն ըմբոստ կերպար մը, որ -ի դէպ- երեք-չորս տարի Լիբանան ասպատանած՝ հոն եւս առիթ կը գտնէ խարանելու վարչակարգի գործադրած ճնշումները, պատմուածքի մը հեւքոտ ընթացքին մէջ՝ տողատակի: Դեռ չհաշուած դառն ու պատրանաթափ իր հաշ-

ուեփակը՝ լիբանահայութենէն իր փորձառութեան, այսինքն գաղութի (վերջին հաշուով իրեն գաղափարակից) թերթերու խմբագրական կարճատեւ գործակցութեան, որմէ՝ կը թուի նախընտրած ըլլալ շինարարական վերակացութեան, գրաշարութեան եւն. սպորտստի ճամբաներ, նախքան տունդարձը՝ իբր «[Սփիւռքի կողմէ] բաւական շահագործուած իսթանպուլցի» (միշտ՝ նշուած նամակէն...):

Նկարագրային-յարաբերական առումով այսպիսի անհաղորդ, դժուար անձի մը ճակտին դրոշմուած, միւս կողմէ, կրցանք վերծանել մտաւորականի, վաւերական գրագէտ-արուեստագէտի կնիքը: Մանուկ-պատանի տարիքէն արդէն հեղինակ՝ վէպերու, որոնք՝ իր իսկ վկայութեամբ - անյուսկնոտ ու հեզնոտ վկայութիւն - «արժանի էին զամբիտի», բայց որոնց գոյութիւնն իսկ՝ կը խօսի ի ծնէ գրագէտի մը մասին...: Եթէ ան, կեանքին ու գործին հաշուելը-շիտ մը փորձած պահուն, «կը գղջա[յ] հայերէնի սկսելու[ն]» (ակնարկելով բաւական ուշ տարիքի գրական հայերէն սորվելու եւ հայ գրականութեան յարելու փաստին), **ընդհանրապէս գրելու** իր մոլութեան, մոլուցքի՝ հաշուին չէ՛ որ ավիտասանք ունի...:

Երկրորդ աստիճանի յարակարծիք մըն ալ՝ կենսային գործունէութեան այս գոյգ մարզերը՝ ընկերա-քաղաքականն ու գրական-գեղարուեստականը, իրարմէ յաջողապէս անջատելու շնորհն է, խուսափումը առաջինի ներխուժումէն՝ երկրորդի ոլորտին մէջ. պահպանումը՝ գրական ստեղծագործութեան անհրաժեշտ ինքնօրինութեան, զտութեան (այսքանը միայն՝ հոս, մնացեալին համար սպաւինելով ընթերցողի ընկալ-

ման, եւ խուսափելով գրականութեան յանձնառու եւ ոչ-յանձնառու յատկանիշներու մասին տաղտկալի վիճարկումէ...):

Գրական-գեղարուեստական զտութեան, ինքնօրինութեան փայլուն օրինակներ են՝ պատմուածքներէն անոնք, ուր «խառնուրդի փորձութիւնը» կը հսկէր դարանակալ: Տիպար-պարագայ է «Վահրիճ»ը, ուր՝ գեղարուեստական շնորհով եւ խորքային մակաբոյժ պատգամներէ հեռու՝ կը պատկերուի պատրանաթափ, բայց իր կաշկանդեալ ձգտումներուն մէջ դեռ տուայտող գաղափարա-քաղաքական կերպարը:

Նշուած յաջողութիւնը, պարզ է, կը բացատրուի Պիպեռեանի մօտ առկայութեամբը նոյնքան վաերական գրագէտի մը, որքան՝ մարտունակ գաղափարական գործիչի: Կը կայանայ փաստին մէջ, շատ ճիշդ բնորոշուած՝ զգօն վերլուծողի մը կողմէ ու անոր բառերով, որ Պիպեռեանի մարդը «ներքին» մարդն է,² իր ոլորտը՝ մարդու հոգեբանական ոլորտն է: Որ կը հիմնէ արդէն Պիպեռեանի մնայուն արժէքը, մնայուն այժմէութիւնը - ներքին մարդը, իրականի մնայուն խաւը, ի հակադրում տուեալ պահու մը, տուեալ վայրի մը մարդերէ վկայող ժամանցելի վկայութիւններու...

Եւ հոս անշուշտ, ինչպէս միշտ՝ Պիպեռեանի մօտ, հոգեբանութիւնը թելադրուած է անուղղակի, զուսպ պատումի, միջ-անհատական կացութիւններու,

դիմառդիմութիւններու ներկայացման ու երկխօսութիւններու վերարտադրման մէջէն: Կերպարները բերուած են մեր առջեւ. կը դիտենք զանոնք՝ առանց «պատմող» հեղինակի օգնութեան, բեմադրական անմիջականութեամբ: Աւելին՝ հոս նաեւ պատումային սարքը պարզ է, անմիջական: Չկան պատումի առանձնաշնորհեալ անկիւններ, «դիտանկիւն-կերպարներ», ինչպէս այլուր՝ Պիպեռեանի մօտ:³ Անմիջականութիւնը երբեմն կը դառնայ մարդոց կեանքի որոշ մտերիմ երեսները պատկերելու «հում» անմիջականութիւն, բայց ատիկա չ'առնէր երբեք ինքնանպատակ գրգռութեան ձեւ. նաեւ այս մարզին մէջ բնորոշ գիծ է պիպեռեանական «զսպութիւնը»... Չսպութիւն, որ՝ առանց շփոթուելու անտեղի ամօթխածութեան հետ՝ չի ալ խուսափիր այդ «հում» պատկերումներէն: Ասոր մէկ կողմնակի, բայց շատ ուշագրաւ արդիւնքն ալ այն՝ որ լիբանանեան իր կարճատեւ կեցութենէն արձագանգ բերող երկու պատմուածքներով՝ Պիպեռեան կը յաջողի աւելի վառ պատկերել պէյրութեան որոշ իրականութիւններ, քան իրեն ժամանակակից լիբանանահայ արձակագիրները...⁴

Ուրեմն ասոնք՝ Պիպեռեանական պատմուածքի յատկանիշները.- Պատումի ուրոյն թեքնիք՝ պրկութեամբ, երկխօսութիւններու բնականութեամբ եւ դիպուկութեամբ, կերպարներու վարմունքի ու կացութիւններու նկարման

² Բնորոշումները՝ Սեւան Տէյիրմենճեանէն, նշուած երկը, «Յառաջաբան»:

³ Պատումային սարքին մասին վերլուծական շահեկան նշումներու համար (յատկապէս՝ դիտող եւ դիտող-անդիտելի կերպարներ են.), տես՝ Ս. Տէյիրմենճեանի նոյն «Յառաջաբան»ը:

⁴ Փաստ՝ որ իրաւացիօրէն կը շեշտէր Ս. Տէյիրմենճեան, 2015-ի Հոկտեմբեր 11-ին, Պէյրութ, ժամանակակից սփիւռքահայ գրականութեան նուիրուած գրոյցի մը մէջ:

կենդանութեամբ, ուրկէ եւ՝ անկրկնելի բեմականութիւն մը, թատերականութիւն մը...

Հոգեբանական ոլորտի բնորոշումն կը կարօտի յաւելեալ ճշգրտումի: Պատմը-ուածքները առհասարակ կը զարգանան, «կը բանին» հոգեբանութեան որոշ մէկ մակարդակին վրայ, ըսենք՝ բնականոնի մակարդակին: Խօսելով ոչ-բնականոն ներաշխարհային տարրե-

Պիպեռեանական պատմուածքի յատկանիշները.- Պատումի ուրոյն թեքնիք՝ պրկութեամբ, երկխօսութիւններու բնականութեամբ եւ դիպուկութեամբ, կերպարներու վարմունքի ու կացութիւններու նկարման կենդանութեամբ, ուրկէ եւ՝ անկրկնելի բեմականութիւն մը, թատերականութիւն մը...

րու մասին, տեղ-տեղ կը նշմարուին «հոգետռամ-կացութիւններ» (այս բառը հոս եւ աւելի վար գործածուած՝ ախտաբանական՝ psychodram-ի առումով): Բայց անոնք պատահական են, կը մնան լուսանցային: Մանաւանդ՝ դեռ հեռու են հոգե-ախտաբանական ընդհանրացումի այն տեսիլքէն, որուն ոլորտն են վէպերը, յատկապէս՝ վերջինը:

Հոս՝ փակագիծ մը անհրաժեշտ կը թուի՝ վէպերուն, եւ յատկապէս *Մրջիններու վերջալոյսը* մեծ վէպին մասին, լուսաբանելու համար վերի՝ վերջին գանազանունս, նաեւ կանխաւ հասկնալի ընծայելու՝ հետեւելիքներէն մի քանին:

Վերջին իր վէպով, Պիպեռեան կեդրոնացած է հոգեբանական ոլորտի մասնաշատուկ այս մարզին՝ հոգեախտաբանականին վրայ -քիչ մը անտեսուած փաստ՝ ասիկա: Պարզ է, երբ վէպ մը իր 500-ը անցնող էջերով անվերջանալի շարք մըն է հոգետռամներու. երբ կերպարներու մէջ կը տողանցեն վիճակներ՝ անբացատրելի, անհեթեթ, ջղագար, շատ աւելի՝ քան բնականոններ, կամ նոյնքան ախտաբանական լուծիւններ, որոնք այլապէ՛ս շրջօնքն են ներմղուած վախերու, հոգեխոցերու. եւ երբ այս բոլորը իբրեւ այդպիսին կը թելադրուին մեզի ամբողջ գործի երկայնքին՝ հեղինակային տողատակի «ընթերցում»ով,- կարելի չէ տարբեր բնորոշել այդ գործը՝ էական իր յայտագրով, քան իբր հսկայ որմնանկար մը՝ հիւանդ, որովհետեւ ճնշուած, իր գոյութեան մէջ վտանգը-ուած հաւաքականութեան մը: Դեռ չհաշուած՝ ախտաճանաչական բացայայտ, խտացեալ բանաձեւումները, որոնք մեկնաբանութեան կարիքն ալ չեն ձգեր. Պիպեռեան իր կերպարներու բերնով չի՞ խօսիր արդէն ուղղակի՝ «աղէտի սպասումի», «*հաւաքական մագոշիզմի*» մասին:

Եթէ հոգե-ընկերաբանական սովորական սեւեռումներէ անդին, վիպագիրը առաջնահերթաբար կը միտի վտանգուած, բարդութեամբ համայնքներու հաւաքական անգիտակիցին, անոր հակազդեցութիւններու վերլուծումին,- նովին բանիւ ան կը զանցէ նաեւ բարացուցական-բարոյական հետազօտութեան ոլորտը: Ատոր համար է որ իր մօտ չենք հանդիպիր ո՛չ ընկերա-դասակարգային, ո՛չ ալ բարոյական ընդհան-

րացումներու: Կը բաւէ մտովի արագ համեմատութիւն մը ընել երեք-քառորդ դարով նոյն ճամբաներուն վրայ զինք նախորդած «Արեւելք»ի, «Մասիս»ի սերունդին հետ՝ անդրադառնալու համար այս հեռաւորութեան:

Անշուշտ, ճիշդ չէ բացարձակօրէն անջատել «ներքին» մարդն ու «արտաքին» մարդը, կամ՝ անհատականն ու հաւաքականը: Գ. Զօհրապ եւս, իր պատմութիւններուն մէջ նոյնքան, թերեւս եւ աւելի յաճախ, հոգեբան է: Բայց ան հազուադէպօրէն կը յղուի զարտուղի հոգեվիճակներու: «Անդրշիրիմի սէր, Լուսահոգին» հազուագիտ պարագաներ են, ուր կը հպանցուին ոչ բնական, մասամբ եւ հոգեախտաբանական վիճակներ: Նոյնը՝ ուրիշ իրապաշտի մը՝ Երուխանի պարագային. եթէ *Ամիրային աղջիկը* երբեմն կը մօտենայ նկարագրային ախտագին վիճակներու սեւեռումին, անիկա կը մնայ առհասարակ անհատական եւ միջանհատական վերաբերումներու վրայ: Զ. Պիպեռեանի վէպին մէջ, ախտաբանականի սեւեռումը համակարգային է, ուղղակի՝ մօտեցման հիմն ու սկզբունք...

Ուրեմն Պիպեռեանը կարելի չէ բնորոշել իբր ընկերա-բարոյական սեւեռումներու գրագէտ, նոյնիսկ ոչ՝ իբր հակա-բարոյախօս, ժիտեան կամ մանօրինակ այլ իմաստներով: Կամ պիտի այդպիսին նկատուի՝ միայն երկրորդաբար: Ընկերա-տնտեսական թեմաներ՝ միջ-անհատական յարաբերութիւններու, ապրուստի-վաստակի առնչուող նիւթեր, այս բոլորը, իբր հանդիպման առանձնաշնորհեալ կէտ ունենալով ընտանիքը, կու գան Պիպեռեանի դիտա-

կին տակ. բայց՝ առաւելաբար նիւթ հայթայթելու համար զանոնք ենթալարող ախտաբանական կացութիւններու սեւեռումին:

Ասիկա նաեւ կը բացատրէ վէպին կերպարներուն հանդէպ Պիպեռեանի անկողմնակալ կեցուածքը, որ երբեմն աննկատ կ'անցնենք, փորձուելով հոն տեսնել, օրինակ, հակադրում մը ընթացիկ բարոյականութեան կեղծաւոր հետեւորդներու եւ զանոնք զանցողներու: Պիպեռեանի կերպարներու պատկերաշարը շատ աւելի բարդ կ'երեւի ինձի: Եթէ ուշադիր ըլլանք, գլխաւոր կերպար Պարէտի հանդէպ կրնանք վերծանել բաւական խիստ ենթատեքստ մը. կը բաւէ ընել անոր արարքներուն հաշուեկշիռը, որպէսզի գտնուինք ուրիշ մագոխականի մը, անկամութեան, պատասխանատուութիւններէ խուսափման ախտեանի մը առջեւ, հոգ չէ թէ «մրջիններուն» հակադրուող...: «Ձոռ»ի մը՝ որ քանիցս նաեւ դահիճ կը դառնայ իր կարգին. որ՝ բացի սիրային կապի մը խզումով պատճառած մահէն՝ նաեւ կը լքէ զինք սիրող հայր ու հօրեղբայր՝ հաւանօրէն նոյնքան ճակատագրական հետեւանքներով: Հեռու Անատոլիան ալ, իր պատկերացումով իբրեւ թէ յարաբերական պարզութեան, մաքրութեան վայր՝ կը կայացնէ ուրիշ պատրանք - նոյնպէս առիթ՝ փախուստի...: Մարդկային դրական տիպար հայրը՝ Տիրանը, անցեալին գործօն էր, բայց այժմ ջլատուած: Դրական տիպար նաեւ՝ Տրդատ հօրեղբայրը. բայց զայն եւս կը տեսնենք դատապարտուած (կը յիշենք իր ահաւոր վախճանը, որ կը պատկերուի անհեթեթ պատիժի մը պէս): Ուրեմն վերջալոյս, այո՛, բայց որ

միայն մրջին-ախտահարեալներունը չէ, համընդհանուր վերջալոյս է, բոլոր ախտահարեալներունը...:

Վերադառնալով պատմութեանը, ուրեմն, կարծեմ բաւական կը տեսնենք անոնց մասնաշատկութիւնը, որ բնորոշեցի նկարումի կենդանութեամբ ու թատերականութեամբ, գրողական յղացքի համեմատական պարզութեամբ, ապա եւ ներքին այլազանութեամբ, իրենց ցուցահանած հեղինակային խառնուածքի բազմակողմանիութեամբ:

Հարստութիւն, որ՝ անկասկած այլապէս ներկայ է վէպերուն մէջ, բայց որ յաւելեալ գտութեամբ, յստակութեամբ կը ներկայանայ հոս, մեկնարկի այս էջերուն՝ գրագէտին թռիչքի սկզբնական հարթակին վրայ:

* * *

Հիմա՝ կարելի է անդրադառնալ անտեսումի երեւոյթին, որ սկիզբը շրջանցեցի: Անդրադառնալ Չաւեն Պիպեռեանի առթիւ, բայց եւ՝ ընդհանրապէս:

Նախ՝ մեր առջեւ ունինք հրատարակուած գործեր, եւ տուեալներ՝ անոնց մասին: Ներկայ հատորը՝ *Ծովը*, Կեդրոնական սանուցի հրատարակութիւն է՝ 1000 օրինակով, կատարուած հեղինակին գործակցութեամբ եւ մասնակցութեամբ: Վէպերէն մէկը՝ կը պատկանի «Թօ» մատենաշարին, միւսը՝ կը թուի ինքնահրատարակութիւն ըլլալ: Իսկ *Մրջիններու վերջալոյսը*, իբր թերթօն «Ժամանակ»ի մէջ երեւելէ ետք, լոյս տեսած է 1985-ին՝ Պիպեռեանի մահէն տարի մը ետք, արժանանալով «Էլիզ Գաւուքճեան» գրական մրցանակին:

Գոնէ գործերու հրատարակման

պայմանները նկատի առած, եւ պոլսահայ մշակութային կեանքի ծիրին մէջ, դժուար է խօսիլ անտեսումի մասին: Եթէ հիւրընկալ մատենաշարներէն մէկը՝ «Թօ»ն՝ լուսանցային-արմատական նկատենք, միւսը կ'առնչուի համայնքային վաստակաւոր հիմնարկութեան մը՝ Կեդրոնական վարժարանի շրջանակին: Իսկ համայնքի ոչ-առողջ խորքերը պեղող, ընկերա-քաղաքական որոշ անհանգստութիւն զգացնող գործի մը՝ «Ժամանակ»ի մէջ իբր թերթօն հրատարակումը, եթէ մասամբ կը բացատրուի թերթին հետ իր անձնական կապերով ու գործակցութեամբ, չի դադրիր ըլլալէ հիւրընկալման փաստ մը:

Ապա՝ 1985-ի մրցանակը եւ շնորհահանդէսի գրական ձեռնարկը, ուր Չ. Պիպեռեան կը պատուի Ե. Կոպէլեանի եւ Չ. Խրախունիի կողքին, անշուշտ տխուր՝ իր տարուան մը յապաղումով, չի դադրիր յարգանքի տուրք ու ճանաչում ըլլալէ, երբ դեռ թարմ է բազմաշարչար գրական գործիչի մահուան սուգը...

Նոյնքան քիչ նշանակալի է Պիպեռեանի՝ Սփիւքի մէջ եւս քիչ ծանօթ ըլլալու փաստը: Պէտք կա՞յ յիշեցնելու, որ նախորդ դարու կէսերուն, ու կէսերէն ետք ալ, շփումները բնաւ նոյնը չէին վայրէ վայր, ու մանաւանդ՝ Պոլսոյ հետ: Նոյնը չէին ո՛չ ներհայկական քաղաքական մթնոլորտը, ո՛չ տեղական պայմանները շատ տեղեր. ոչ ալ, ի հարկէ, հաղորդակցամիջոցները: Հազիւ 70-ականներէն ետք է, որ այդ շփումները ջերմացան, նաեւ արհեստագիտականօրէն կենդանացան, մինչեւ հասան դարավերջի եւ ներկայ դարասկիզբի վիճակին:

Պիպեռեան իր ողջուցը, նաեւ յետ մահու՝ կրնայ նուազ յիշուած-յիշա-

տակուած ըլլալ, քան ուրիշ, սերնդակից գրագէտներ: Բայց աւելին-նուազը չափելի՞ են հոս, եւ ինչո՞վ ու ինչպէ՞ս...: Ապա՝ բացառութի՞ւն է Պիպեռեան...: Իր պարագան ինչո՞վ կը տարբերի շատ ուրիշ սփիւռքահայ գրագէտներու պարագայէն, գրեթէ անոնց բոլորի: Չհաշուած այն քիչերուն, որոնք եղած են սերտօրէն կապուած բեմի մը, կամ կողմի մը, միջոցներու տէր կառոյցի մը: Եւ վայր ու առիթ են ունեցած լսուելու, կարդացուելու, հրատարակուելու -յաճախ եւ վաստակի որակին խտոր համեմատող չափերով: Ասիկա՝ ե՛ւ ներ-սփիւռքեան ճակատի վրայ, ե՛ւ Սփիւռք-Հայաստան երկճակատ ճամբարին համար:⁵

Շարք մը առարկայական պայմաններ դեր խաղացած են անշուշտ համեմատական անճանաչութեան մը փաստին մէջ - նաեւ Պիպեռեանի պարագային:⁶ Խօսուած է հետեւող ժամանակամիջոցի քաղաքական հեղձումի մթնո-

լորտի մասին, ժամանցուած հրատարակումներու մասին: Ու պէտք չէ մոռնալ, մանաւանդ, այս բոլորի կողքին՝ մէկ գործօն եւս.- Պիպեռեանի գրականութեան առաջին անտեսողը՝ նոյնիմքն... Պիպեռեանը: Յարակարծային մարդ, վաւերական գրագէտ, ի ծնէ՛ գրագէտ՝ ինչպէս կարելի գտայ բնորոշել աւելի վեր,- բայց միանգամայն գերգործունեայ մարդու նկարագրով օժտուած, թէ՞ պատժուած..., վաւերական գրագէտի իր երակը հարկադրաբար մղած է երկրորդ մակարդակի...: Ինքն է յայտարարողը, ամենայն պարկեշտութեամբ. «Գրական արտադրութիւնս շատ ճղճիմ մնացած է... Քաղաքական ու լրագրական պայքարներու մէջ, ատենը պակասած է գրական ստեղծագործութեան համար»: Բարեբախտաբար, այս յայտարարութենէն տասնամեակ մը ետք՝ կարելի դարձած է *Մրջիւններու վերջալոյսը*. Բայց հոս սահմանուածը ամբողջ կեանքի մը ոճն է...:⁷

⁵ Այս մասին՝ կ'արժէ յիշատակել Մարկ Նշանեանի խորապէս ապրուած վկայութիւնը, ոգեկոչող՝ Չ. Պիպեռեանի գործին հետ իր հանդիպումը: Անճանակիք ու անվերապահօրէն ենթակայական մեկնաբանութիւններու կողքին, յօդուածը կը տրամադրէ կենսագրական ու գրապատմական շահեկան նիւթեր: Տես *Մրջիւններու վերջալոյսը*, «Յաւելուած» (արտատպուած «Յառաջ-Միտք եւ արուեստ»էն, Յունուար, 1988):

⁶ Խղճմտօրէն մատնանշուած եւ իրենց հաւանական հետեւանքներով գնահատուած՝ Ս. Տէյրիմենճեանի կողմէ, սկիզբը ընտան «Յառաջաբան»ին մէջ:

⁷ Չ. Պիպեռեանի կեանքին ու վարքին շուրջ, 1950-60-ական տարիներուն համար, քանկագին (որովհետեւ հաւանօրէն եզակի) ներդրում կը կազմէ Ռ. Հատտեճեանի *Յուշատետր* բազմահատոր շարքի թիւ 15-ը («Գրական հաւաքոյթ Սուրաբիյէի մեր պարտէզին մէջ», Պոլիս, 1999), որ իր ընդհանուր խորագրին տակ կը խմբէ «Հաւաքոյթ»ներու երեք շարքեր, «Մարմարա»ի մէջ կանխապէս լոյս տեսած յաջորդաբար 1988-ին եւ 1994-95-ին: Տես յատկապէս մաս Բ., գլուխներ ԻԳ-ԻԵ, էջեր 137-146: Տպաւորութիւններ, բայց նաեւ առարկայական փաստեր, որոնք կը հաստատեն Պիպեռեանի մասին հոս ըրած նշումներս: Իսկ հատորին միւս մասերը կը տրամադրեն ցրիւ բայց անվիճելի տուեալներ՝ Պոլիսի եւ իր գրական-մշակութային շրջանակներու՝ նոյն միջոցին ապրած մեկուսացման շուրջ: Նաեւ անշուշտ, փոխադարձաբար, թէեւ անուղղակի, Սփիւռքի միւս համայնքներու անտեղեակութեան մասին՝ պոլսահայութենէն ու անոր մշակութային կեանքէն: Նկատենք, որ հոս եւս, ինչպէս այլուր, տուեալներ կը պակսին Պիպեռեանի կեանքի վերջին անուրախ տասնամեակին ու երկարատեւ հիւանդութեան տարիներուն մասին յատկապէս: Նոյնքան անյայտ կը թուի անտիպներու գոյութեան պարագան, գոնէ իմ ծանօթութիւններու սահմաններուն մէջ:

Ինչո՞ւ զարմանալ ուրեմն:
 Հարցադրեմ ընդհանրացնելով.-
 Որակը ե՞րբ դիւրին ընկալուեր է, ճանաչում գտեր...: Արժէքն ու արժանիքը ե՞րբ եղեր են բաւարար երաշխիք ճանաչումի: Եւ՝ միայն մե՞ր մէջ...: Չե՞նք գիտեր՝ ի՞նչ որակներ անգիտացուեր են, ու կ'անգիտացուին, եւ ի՞նչ անորակ գործեր ճանաչում կը գտնեն, համաշխարհային մրցանակներու կ'արժանանան՝ արժէքաւորներու կողքին, յաճախ եւ անոնցմէ առաջ ու աւելի՝ գրական արժէքին լրիւ խորթ դրդումներու իբր հետեւանք...:

* * *

Պիտի չուզէի, որ նախորդող շեշտադրումները ընկալուին բացասական, ջլատիչ եղանակով: Գրական երկը, գրական արտադրութիւնը առհասարակ, աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ընկալել **պայքարի, դժուարին նուաճումի եզրերով. ոչ ակնկալութիւններով, անպայման ճանաչումի պահանջկոտութեամբ:** Չ. Պիպեռեան ի՛նք՝ չեն կարծեր, որ ընդունէր այդպիսի կեցուածք:

Մանաւանդ պահը, որ առիթ կու տայ այս արտայայտութիւններուս, հիմա, կը ներկայանայ իբր դրական՝ ամէն իմաստով: Շնորհիւ «Արաս»ի եւ իր երիտասարդ գրական գործիչներու նախաձեռնութեան, *Ծովը* շարքի պատմուածքներու վերհրատարակումը, հակառակ գործի՝ հեղինակին իսկ բառով «վտիտ» ծաւալին, ընթեցողին պիտի բերէ վիպագիր Պիպեռեանի կենդանագիրը լրացնող կարեւոր տարրեր, արտօնելով միանգամայն տարբեր, ամենահամակողմանի Պիպեռեանի մը յայտնաբերումը: Եւ եթէ *Մրջիւններու վերջալոյսը* կրնայ գրաւել պատուաւոր տեղ պոլսասփիւռքահայ վէպի՝ 30-ական-80-ական յիսնամեակի հունձքին մէջ (բաւական հարուստ՝ իր ֆրանսահայ թեով յատկապէս),- ապա այս բոռ մը պատմընուածքները այլապէ՛ս թանկագին նպաստ մը կը կազմեն նոյն ժամանակաշրջանի պատումային միւս ենթատեսակին՝ պատմուածքի մարզին մէջ, որ այնքան ալ հարուստ չէ՝ քանակապէս ինչպէս որակապէս, մանաւանդ ըստ էութեան մեր ներկայ կեանքը տուող թեմաներուն համար...:

ԵՆ տաղը կ'ըլլայ ...

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Տաղը տակաւ կ'արթննայ
ընձառիծի պէս անգութ.
Կը զգաս շարժումն իր հիմա
թաւուտին մէջ կիսամութ:

Կը փնտռես զինք անհանդարտ
քայլերով լուռ: Տակալին
կը փորձես զինք դուրս մղել՝
դէպի բացատը ազատ:

Ի՞նչ տաղը այդքան կրկնուած՝
մառն ծանօթ է իրեն:
Կը դեզերի ջիղերուդ,
մտածումիդ կաժաններուն: Կը բանայ
այլ աշխարհ մը, անկասկած:
Կը պահուրտի բառերուն
շրջագիծին մէջ արթուն,
կը կորսուի ... դուրս կու գայ
վայրերու մէջ դեռ խոսպան,
կը յարձակի, կը փախչի՝
շարժումներով մշտական,
կը վերածուի
թիրախի մը շարժական:

Կը փորձես զինք իւրացնել,
բառերու մէջ թակարդել՝
կը յարձակի լեզուիս վրայ –

Կը մնայ հոն ու ... կ'ըլլայ:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Բանաստեղծ,
գրական-
վերլուծական
յօդուածներու
հեղինակ,
տասնամեակ մը
ամբողջ եղած է
«Բագին»ի
խմբագիր ու ապա
խմբագրական
կազմի
երկարամեայ
անդամ եւ
աշխատակից:
Ծնած է Հալէպ:
Աւարտած է
Պէյրութի
Հայկազեան
համալսարանի
անգլիական
գրականութեան եւ
Մոնթրէլի Մըք Կիլլ
համալսարանի
մանկավարժութեան
բաժանմունքը,
արժանանալով
Մագիստրոս
կոչումին: 1980-
ական
թուականներուն
փոխադրուած է
Մոնթրէլ, ուր
մինչեւ օրս՝ Ս.
Յակոբ ազգային
վարժարանէն ներս,
կը դասաւանդէ հայ
գրականութիւն:
Հեղինակն է
բանաստեղծական
չորս հատորներու՝
Կորիզ (1979),
Ոսպնեակ (1984),
Անցման եղանակ
(1993) եւ
Սահմաններ
(2007):

Գրէ՛

Գրէ մինչեւ
այն ատեն, որ
դեռ կը կարդան ու կը խօսին
այն լեզուն, որ հարազատ է
քեզի այնքան,
սակայն տակաւ կը կորսուի:

Գրէ՛, գրէ՛,
քանի մարդիկ կը հասկնան
բառերդ անձայն,
որոնք կարծես կ'որբանան:

Պահեր կան, երբ
դուն կը մոռնաս
բառերը, զորս գործածած ես
դուն անցեալին
այլ վայրի մէջ, ժամանակի:

Գրէ՛ մինչեւ սահմանն այն սեւ,
երբ ժանտաղէմ լռութիւնը
ամբողջովին չէ կլանած
խօսքերդ սուղ,
չես բողբոջած բախտին համար անագորոյն
վիճակուած քեզ,
եւ չես նայած թախիծով խոր
սերունդի մը տարբեր, անգոյն ...
Իսկ գրքերը, իրենց տիրոջ զաւակներէն,
դեռ չեն դրուած տուներէն դուրս:

Ցուլը

Կեանքը սեւ եւ ահարկու
ցուլի նման,
կոտորները իր սրած
պիտի մղուի քեզի դէմ:

Երբեմն իր
յարձակումը անկակնկալ
շատ ատելի սուր եւ ուժգին
պիտի ըլլայ,
եւ դուն պիտի չանդրադառնաս,
թէ հարուածը ուրկէ կու գայ,
որքան ալ դուն
արագ, ճկուն
շարժումներով փորձես փախչիլ
կամ խուսափիլ
իր մահացու մանգաղներէն:

Կարծես արիւն կը վազէ վար
իր աչքերէն.
ոտքերուդ տակ
կը դրդոյայ հողը արդէն,
եւ դուն կը կարծես պիտի խաղաս
կեանք-ցուլին հետ այս խաղը հին,
որ քեզ առած խորհրդաւոր,
արնակարմիր հմայքին տակ՝
քմծիծաղով լուռ, ակնդէտ
քեզ կը հսկէ
եւ կ'արձակէ
ուղեծիրի մը մէջ այնքան
վտանգաւոր եւ անհեթեթ:

Արդ, անդադար պիտի շարժիս
եւ չկենաս՝
մինչեւ իյնաս
քայլերուն տակ
այդ սեւ շարժուն փոթորիկին
եւ սպառած
խառնուիս հողին:

Գայ Ղազանյան
«Պատերից դուրս»

Գայ Ղազանյան
«Ազատության պատրանքը»

Քերթում

ՃԵՍՍԻ ԱՐԼԵՆ

ՃԵՍՍԻ ԱՐԼԵՆ

Ծնած է Պեկրլի,
Մասսաչուսեթս,
մեծցած՝ Սան Լուիս
Օպիսիո,
Գալիֆորնիա:
Ներկայիս կ'ապրի
Լոս Անձելես, ուր
ՄՎԱ-ի Մերձադր
Արեւելեան
Լեզուներու եւ
մշակոյթներու
բաժանմունքին մէջ
ՔԻԾ-ին կը կատարէ՝
կերթոնանալով
միջնադարեան
շրջանին վրայ,
միաժամանակ
արեւմտահայերէնի
դասեր տալով
կիրակնօրեայ
դպրոցի մը մէջ:

Ջուրը կեցնել
որպէսզի մտածումը
անապասելին
որ կայացաւ քայքայումին մէջ
մարմնատրուի
որպէսզի դառնայ խօսք
անհետանալէն առաջ

այն
որ կու գայ ու կ'անցնի
սահուն ջուրի թելերուն պէս
որպէսզի քերթուի
թուղթի կամ մորթի վրայ
ապա թաքչի
ծանր մատեաններու միջեւ
որպէսզի գտնուի
բանասէրներու կողմէ
ուրիշ դարու
դրուն պատկանի
կամ պատահի
կամ պատահուի

Գայ Ղազանյան
«Քաղաքը շօշափելիս»

Յանրակառք

Դէմքեր
անթափանց դէմքեր
յոզնած սպառած դէմքեր
ամենօրեայ բեռ տանող դէմքեր
գիծերով լի դէմքեր
մունջ տանջող
անխօս հարցադրող

տեսեր են մուրացող դէմքեր

գոյնզգոյն դէմքեր
դեղին գորշ կարմիր
գուարթ ժպտուն
գայրացող այրող
պատուհանէն դուրս դիտող
խորհուրդ յայտնող
պատմութիւն պատմող

տեսեր են ոգի չունեցող դէմքեր

թափանցիկ դէմքեր
պաստառիւն նայող
երաժշտութիւն լսող
ականջ չունեցող
դիմակատր
գաղտնապահ
անմարմին
վազող փախչող
պահուրտող

տեսեր են դիմագուրկ դէմքեր

տեսեր են յիշեր են
անոնց հետ ապրեր են սիրեր են
եղեր են

ՔԱՆԻ ՄԸ ՏՈՂՈՎ (Ա)

Կարճ, աւելի կարճ եւ մանր պատմութեան

ԽԱՉԻԿ ՏԵՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

Երկար ճամբայ

Գիշերը «կօշիկներս հագայ մտայ անկողին» եւ քնացայ:
Առտուն քալելէն յոգնած արթնցայ:

Benetton I –H.I.V. positive

Պենեթոնի ամենէն համարձակ ծանուցում-որմագոյներէն մարդիկ կը յիշեն այն մէկը, ուր H.I.V. positive դաջուածքով մերկ կուրծքեր ու զիստեր կը ցուցադրուին:

Նուազ ծանօթ է այդ ծանուցումը իրականութեան վերածելու դաջուածքի ձեռնարկութեան մը մտայղացումը ամառնային արձակուրդներու նախօրեակին:

Նախաձեռնութիւնը մեծ յաջողութեան արժանացաւ, եւ այդ ամառ ծովափին ցուցադրուած կիսամերկ մարմիններուն վրայ Պենեթոնեան յայտարարութիւնը հպարտօրէն ցուցադրուեցաւ:

Արձակուրդներէն յետոյ, աշնանային առաջին պաղերուն հետ, մամուլը անդրադառնալու սկսաւ բնակչութեան մէջ H.I.V. positive պարագաներու տեսչականային յաւելման մասին:

Benetton II – Պալքաններ

Պենեթոնի միւս յաջողակ ծանուցումը Պալքաններու պատերազմին սպաննուած զինեալի մը արագահարուածի գնդակներով ծակծկած ու արիւնոտ մէկ շապիկը ցոյց կու տար:

ԽԱՉԻԿ ՏԵՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

Ծնած է Լիբանան եւ աւարտած է Համազգայինի Նշան Փալանձեան ճեմարանը, սպա Հայկազեան քոլէճը (այժմ՝ համալսարան): Հրապարակագրական ասպարէզը սկսած է՝ աշխատակցելով «Ազդակ»ին, միաժամանակ վարելով Պէյրութի Հայկական ռատիոժամի լուրերու բաժինը: 1987-ին հաստատուած է Պուէնոս Այրէս, ուր տասը տարի վարած է «Արմենիա» թերթին խմբագրութիւնը: Մասնագիտացած է Միջազգային յարաբերութիւններու ճիւղին մէջ՝ նախ Արժանթինի մէջ, ուր Մագիստրոսի կոչում ստացած է Ընկերային գիտութեանց լատին Ամերիկեան կաճառի (F.L.U.E.O) Արժանթինի

մասնաձիղն, ապա իր տոքթորականը ըրած է Միամիի համալսարանին մէջ (Ֆլորիտա, Միացեալ Նահանգներ), այնուհետեւ նուիրուելու համար ակադեմական ասպարեզին:

Կանխատեսելիօրէն այդ եղանակին նորոյթ եղան ծակծկած շապիկները: Նախ աշխարհահռչակ դերձակներ զանոնք կը պատրաստէին, ապա Պալքաններէն յատուկ ժամանած արհեստավարժ արձակագէտներ զանոնք կը ծակծկէին: Յետոյ ցուցադրութեան կը դրուէին եւ կը վաճառուէին:

Ուտելու հաճոյքը

Վիճակահանութեան գերագոյն պարզելը շահելէ յետոյ իրականութեան վերածեց այն, ինչ շատոնց ծրագրած էր. ապրիլ ուտելու համար:

Կեանքը կերուխումի առօրեայ հաճոյքի վերածելու նախանձախնդիր բախտի ու պատահականութեան ոչինչ ձգեց եւ իւրաքանչիւր կերակուր օրեր, շաբաթներ եւ մինչեւ իսկ ամիսներ առաջ ծրագրեց:

Երբ սպառեցաւ համաշխարհային կերակրացանկը, կարգը եկաւ իր տեսակին: Ջարգացող երկիրներէն մարդկային որոշ օրգաններու ձեռքբերումը դժուար չեղաւ: Խնդիրը բարդացաւ, երբ կարգը հասաւ թոքի, ուղեղի ու սրտի նման օրգաններու ճաշատեսակներուն: Բայց Marc Lévi-ի Et si c’était vrai վէպէն ներշնչուած անոր լուծումն ալ գտաւ՝ մահաբունի մէջ գտնուողներու առեւանգումով:

Ուտիկանութիւնը ի վերջոյ զինք ձեռքակալեց: Դատախազին համար դժուար չեղաւ դատական ատեանը համոզել, որ ցկեանս քանտարկութեան դատապարտուի:

Մեռաւ քանտախուցին մէջ հացադուլի հետեւանքով:

Անձանօթ

Կան մրցանակակիր հեղինակներ, որոնք միջազգային համբաւ կը վայելեն: Ուրիշներ, Պեսթ-Սելլըր գրողներ, ընթերցողներու լայն շրջանակ մը ունին: Բազմաթիւ են նաեւ անոնք, որոնք հրատարակած են արդէն ու կը ձգտին ըլլալ հանրածանօթ, Պեսթ-Սելլըր գրող, եւ, ինչն^օ չէ, կ’երագեն օր մը շահիլ իրենց համբաւ ապահովող գրական որեւէ մրցանակ:

Այս քանի մը տողը գրելով սակայն, ես կը մտածեմ միւսներուն մասին, թիւով շատ, աւելի քան արդէն հրատարակուած ունէ հեղինակ, Պեսթ-Սելլըր գրող կամ հռչակաւոր գրիչ, փաստօրէն անհատնում քանակ մը, անոնք, որոնք օրուան որեւէ պահու հիւանդագին կը փնտռեն թուրքի կտոր մը կամ համակարգիչի պաստառը կը ճերմկցեն՝ իրենց անհանգստացնող քանի մը տողին կեանք տալու համար, թէկուզ եւ չսիրեն ինչ որ կը գրեն, յետոյ՝ գրածնին լքեն, մոռացութեան տան զայն թէկուզ եւ գրելու պահուն թքած ունենան ամէն ընթերցողի վրայ, թքած ունենան իրենք իրենց վրայ ալ՝ որպէս վկայ, միակը, գրելու այս խելագարութեան:

Ընթերցող, դուն, որ, շնորհակալ եմ, կը կարդաս այս քանի մը տողը, գիտես որ ես այդ յիմարներէն չեմ:

Infinite Loop

Ինչ որ պիտի պատմեն չի կրնար երբեք իր ասարտին հասնիլ: Սկիզբ իսկ չէր կրնար ունենալ, եթէ օր մը բարեկամս տունս չգար, եւ դիմացս նստելէ յետոյ չսկսէր պատմել.

- Ինչ որ պիտի պատմեն չի կրնար երբեք իր ասարտին հասնիլ: Սկիզբ իսկ չէր կրնար ունենալ, եթէ օր մը բարեկամս յանկարծ տունս չգար, եւ դիմացս նստելէ յետոյ չսկսէր պատմել.

- Ինչ որ պիտի պատմեն չի կրնար երբեք իր ասարտին հասնիլ: Սկիզբ իսկ չէր կրնար ունենալ, եթէ օր մը բարեկամս յանկարծ տունս չգար, եւ դիմացս նստելէ յետոյ չսկսէր պատմել.

- Ինչ որ պիտի պատմեն չի կրնար երբեք իր ասարտին հասնիլ: Սկիզբ իսկ չէր կրնար ունենալ, եթէ օր մը բարեկամս յանկարծ տունս չգար, եւ դիմացս նստելէ յետոյ չսկսէր պատմել.

- Ինչ որ պիտի պատմեն...

Աստուծոյ դրկածը

Թոնի Նափոլէոնի միջին կարողութեամբ մաֆիոզ մըն էր:

Այդ առաւօտ, քաղաքի կեդրոնամասին մէջ գտնուող իր գրասենեակին մէջ նստած կը սպասէր իր տղոց՝ գիշերային ընթացիկ արշաւէ վերադարձին: Մինչ այդ, հեռատեսիլէն կը հետեւէր օրուան գլխաւոր լուրին. տարիներէ ի վեր փնտռուած խիստ վտանգաւոր ահաբեկիչ մը վերջապէս ձերբակալուած էր: Ահաբեկիչը, կ'ըսէր լուրերու հաղորդավարը, «կը ծրագրէր լայնածաւալ գործողութեան մը, ենթադրաբար զանգուածային քանդումի...»

- Պո'սս... յանկարծ գրասենեակէն ներս մտաւ անոր տղոցմէն մէկը: Չես հաւատար, ամբողջ քամիոն մը... Աստուած դրկեց: Բոզի գաւակ արաբ մըն էր վարորդը: Լաւ մը տուինք իրեն ալ, հաւատքին ալ...

- Ի՞նչ կը փոխադրէր:

- Դուրսը փողոցն է: Չնայեցանք դեռ: Դուն ինքդ տես...

Թոնի Նափոլէոնի երբեք չիմացաւ, թէ ինչ ապրանք շուկայ պիտի հանէր: Պայթումին ալիքը փոշիացուց զինք, իր տղաքը, գրասենեակը, փողոցը, թաղը, քաղաքը...

Ամայի տիեզերք

Արիզոնայի անապատին մէջ, Կրահամ լեռան գագաթին, ծովու մակարդակէն երեք հազար մէթր բարձրութեան վրայ զետեղուած աշխարհի ամենէն մեծ աստ-

ղաղիտարանին մէջ գիտութեան ու աղօթքի նուիրուած ամբողջ կեանք մը անցընելէ յետոյ, Հայր Դիորճիօ թոշակի անցնելէ առաջ հրատարակեց իր ուսումնասիրութիւններու եզրակացութիւնը, որ պարզապէս կը հաստատէր, որ տիեզերքը ամայի է, եւ աշխարհ մոլորակէն զատ ուրիշ ոչ մէկ տեղ կեանքի հետք կայ, կամ կրնայ ըլլալ: Միեւնոյն ժամանակ ան ձգեց նաեւ եկեղեցականի իր կարգը, որովհետեւ, ինչպէս Պապին գրած նամակին մէջ ան կը բացատրէր, չէր կրնար հասկնալ, թէ ինչպէս Աստուած, համաձայն Սուրբ Գիրքին, վերջինը մարդը ստեղծած էր եւ անոր նուիրած՝ իր վեց օրերու հրաշալի ստեղծագործութիւնները:

Այբենգիմ պապուկը

Մանուկ տակաւին, հօր գրադարանը խորհրդաւոր քաշողութիւն մը ունէր իրեն համար: Օր մը հոն տեսաւ ձեռքը փետուր մը բռնած ու պատին վրայ տարօրինակ նշաններ գծող մօրուքաւոր մարդու մը նկարը: «Այբենգիմ պապուկն է», ըսաւ հայրը՝ պատասխանելով իր հարցումին թէ ո՞վ էր ան: «Այս բոլոր գիրքերը իրեն կը պարտինք»: Մանկապարտէզին մէջ իմացաւ, որ Այբենգիմ պապուկին անունը Մեսրոպ Մաշտոց էր, եւ անոր էր որ օր մը, երբ նախակրթարան կ'երթար այլեւս, լուռ խոստովանեցաւ, որ կ'ուզէր գրող ըլլալ: «Անօթի կը մնաս», ըսաւ իրեն ազգականներէն մէկը՝ գլուխը շարժելով, երբ ընտանեկան հաւաքի մը ընթացքին, չէր գիտեր ինչպէս, բացայայտեց ապագայի իր իղձը: Աւելի ուշ, դպրոցին մէջ սորվեցաւ, որ հայ գրողները կը ծնէին Թիֆլիս կամ Պոլիս եւ կը մեռնէին թոքախտէ: Կարդաց, որ Ռաֆայէլ Պատկանեան Րաֆֆիի մահուան գոյժը տալով ըսած էր, թէ վիպասանին տան մէջ մաքուր շապիկ չէին գտած որ հագցնէին մեռելին, իսկ Յակոբ Պարոնեան, ինչպէս իր բոլոր կենսագրութիւններուն մէջ կը նշուէր, ամբողջ կեանքին մէջ սնանելու համար գրպանը կտոր մը հաց եւ սոխ ունեցած էր: Տարիներ անցած են: Ննջարանի պահարանին մէջ մաքուր շապիկները չեն պակսիր, սոխ չ'ուտեր, եւ առողջապահական լաւ ապահովագրութիւն մը ունի: Գրող չէ, բայց ատենը մէջ մը կը գրէ: Այբենգիմ պապուկին համար:

Արեւմտահայերէն

Այն, ինչ որ պիտի փորձեմ պատմել, իրական չէ: Ըսել կ'ուզեմ գրականութիւն չէ: Ես ինքս գրող չեմ եղած երբեք: Ոչ ալ կը հասկնամ այն լեզուն, որով կ'արտայայտուիմ: Օր մը, անկարելի է ճիշդ թուականը յիշել, մտայ Second Life համացանցային կայքէջը, ուր խաղի համար, որոշեցի գրողի կերպար մը ստեղծել: Առիթը տրուեցաւ լեզու մը ընտրելու եւ պատահաբար ընտրեցի այս մէկը: Չէի գիտեր անշուշտ, թէ յետոյ ինչ պիտի ընէի, բայց որոշեցի հետեւիլ իրադարձութիւններու տրամաբանութեան առանց շատ հասկնալ փորձելու: Ի վերջոյ անձանօթ լեզուով գրող մը ըլլալը խաղ էր միայն: Չեմ գիտեր ինչպէս բայց այս երկրորդ կեանքս վերապ-

րեցաւ համաշխարհային պատերազմին, որ, համաձայն ինծի հասած տեղեկութիւններուն, մարդուն տեսակը բնաջնջեց երկրագունդի երեսին, բայց պահեց իրերը: Վստահ եմ, որ ես ինքս ալ չեմ վերապրած: Իրենք իրենց մասին նոյն կարծիքին են բոլոր անոնք, որոնց կը հանդիպիմ, կը ծանօթանամ եւ կը մոռնամ, մինչ կը շարունակեմ գրել: Ուրիշ բան չեմ կրնար ընել արդէն: Դատապարտուած եմ յաւերժօրէն գրելու: Չեմ գիտեր եթէ ուշադրութիւն կ'ընէք, երբ ինծի կը նայիք գրած ժամանակս: Կը տեսնե՞ք դէմքիս վրայի քմծիծաղը, որ, պարզ է, յաւերժացած է, որովհետեւ գրեթէ բնագոյաբար գծագրուեցաւ, երբ որոշեցի այս լեզուով գրել: Յիշելու կարողութիւն չունիմ անշուշտ յաւերժութեան մէջ, բայց քմծիծաղիս պատճառը գիտեմ. այս լեզուն ընտրեցի, որովհետեւ շարքին էր այն լեզուներուն, որոնք դատապարտուած էին կորսուելու:

Waiting for Godot

Ռումբը ինկաւ, հոսանքը անջատուեցաւ, վերելակը կանգ առաւ ուր որ կը գտնուէր՝ տասներորդ եւ իններորդ յարկերուն միջեւ: Չիմացաւ, որ պատերազմը սկսած էր:

Տասնհինգ տարի յետոյ, շրջանի վերաշինութեան ծրագիրներուն մէջ էր շէնքին փլուզումը: Շինարարները վերելակին մէջ գտան յատակին նստած դիրքին վրայ արդէն կմախքացած դիակ մը:

Չիմացան, որ հոսանքի վերադարձին կը սպասէր:

Կենաց աղբանոց

Գործարանի փակումէն յետոյ շրջակայ արուարձանը թշուառացաւ: Չեռնարկատէրերը լքեցին գործարանի համալիրը, յիշատակ թողեցին գործազրկութիւնը եւ թափօններու պատճառով միջավայրին ապականումը: Արուարձանի բնակիչները նախ գանգատեցան գարշահոտութենէն, յետոյ վարժուեցան անոր. այնքան մտահոգ էին իրենց սովածութեամբ, որ օդի նեխումը դարձաւ բնական: Շուտով անդրադարձան որ լքուած գործարանը իրենց փրկութիւնը պիտի ըլլար. քաղաքէն եկող աղբահաւաք փոխադրակառքերը սկսան լքուած գործարանին մէջ պարպել իրեց բեռը: Արշալոյսին, երբ փոխադրակառքերը արդէն հեռացած կ'ըլլան, արուարձանի բնակիչները աղբակոյտին մէջն են: Արդէն չեն յիշեր եւ ոչ մէկ օր երբ իրենց սեղանը չեն կրցած լեցնել ուտելիքի աւելցուցներով՝ փտտած կանաչեղէն, պտուղ, հոտած միս, ոսկորի կտորներ, ճաշի մնացորդներ, ըմպելիք, մինչեւ իսկ թարմ միս այն օրերուն, երբ մօտակայ հիւանդանոցէն վիրահատուած մարմնի մասեր կը թափեն նախկին գործարանին մէջ:

Ես, դու և ժամանակը

ԽԱՉԻԿ ՏԵՏԵԵԱՆ

ԽԱՉԻԿ ՏԵՏԵԵԱՆ

Ծնած է Պեյրուֆ, 1961-ին: Նախնական ուսումը ստանալ է ետք Ազգ. Կիլիկեան վարժարանին մեջ, յաճախած է Պեյրուֆի Հայ աւետարանական քոլեժը: Համալսարանական ուսումը կը ստանայ Հայկազեան համալսարանի մեջ՝ հետեւելով պատմաբանասիրութեան ծիւղին, գորկայարտէ 1984-ին: Ապա, նոյն մասնագիտութիւնը կը շարունակէ Թորոնթոյի համալսարանին մեջ, Գանատա: Գրական գործունէութիւնը սկսած է ուսանողական տարիներուն: 2003-ին կը հրատարակէ բանաստեղծութիւններու առաջին հատորը՝ *Ուղեւորութիւն դէպի անծանօթը*: 2008-ին լոյս կը տեսնէ *Դարասկիզբի մտորումներ* հատորը, իսկ 2012-ին՝ *Խենթ գիշերներու թափառումներ* բանաստեղծութիւններու հատորը: Աշխատակցած է «Բագին» եւ «Կամար» գրական պարբերաթերթերուն, «Ազդակ», «Արարատ» եւ «Ձարթօնք»

Գոյներու աստղահոյլին մէջ մխրճուող Նաւը հատեց վերջին գիծը հորիզոնին, Ուր, աներեւոյթն էր անմեկնելի, Չգեց վրձինիս վրայ երանգ մը անսովոր, Չոր մեքենական գիծեր կը մրտտէ Հիմա, պաստառին վրայ:

«Բայց ես նկարիչ չեմ», ըսի լռելեայն,
«Ոչ ալ՝ վերացական պատկերներ սիրած եմ երբեւէ».
«Սի՞թէ ես ե՛ս չեմ», գո՞յնն է, վրիպո՞ւմ, թէ՛
Հորիզոնի նաւուն ծուխն է,
Որ կը սփռէ պաստառին վրայ իր հետքը վերջին,
Հոգւոյս սեւ թանաքը տարտղնելով չորսդին:

Մինչ գոյներու աստղահոյլին մէջ, գոյներ շա՛տ, Սրտամօտիկ, ինչպիսին կապոյտը ծաւի երկնքին,
Կամ կանաչը բնութեան հարազատ, կամ թէ
Հնամենի կարմիրը որդան, բայց չէ՛,
Պէտք չեն երելի,
Ինծի պէտք է հետքն այդ նաւուն, անանցողիկ,
Հետքը՝ որ պիտի տանի սկզբնակէտին,
Ծշմարիտի ակունքներուն, ծովափին՝
Ուրկէ սկսաւ ողիսականն իմ թերաւարտ,
Ուր կայիր դուն, ես եւ ժամանակն այս՝
Աստղահոյլերու երանգին մէջ առինքնող,
Ուր կը պակսէր անսովոր երանգը, որ գծէր գալիքը,
Անժամանակ,
Որուն պատկերին դիմաց ես հիմա միայնակ,
Կը փորձեմ կարդալ մեր ժամանակը թերաւարտ:

Թողէ՛ք զիս

Թողէ՛ք զիս
 Համբ ու լուռ դատեմ ձեզ,
 Լռութիւնն իմ մեղսակցութիւն չէ՛,
 Տկարութիւն չէ՛.
 Թողէ՛ք զիս ցաւիս ու ողբիս մէջ,
 Ձեր գործն ու խօսքը կը խոցոտեն զիս անընդմէջ.
 Չկարծէք, թէ անտարբեր մըն եմ,
 Անծանօթ՝ ձեր դաւին, կեղծիքին ու չարիքին.
 Ես յոգնած եմ ձեր խօսքերէն երկդիմի,
 Արարքներէն, որոնց թիրախը շահն է միայն.
 Թողէ՛ք սփոփեմ հոգիս, որ կը կոտտայ ընդմիշտ,
 Իր շրջապատին սնանկութենէն.
 Թողէ՛ք համբութեանս մէջ, ու խաւարին չորսդի՝
 Ձեզ տարրալուծեմ ու դատեմ,
 Լռութիւնն իմ թող չվախցնէ ձեզ,
 Ես անարխիստ չեմ,
 Ոչ ալ ըմբոստութեան ռահվիրայ,
 Իմ դպրոցը խաղաղութիւնն է, զերդ սիրտը բանաստեղծին,
 Իմ հաւատամքը ձեզ ձաղկումն է, բայց ոՒ՛՛չ՝ տապալումը.
 Քանզի գիտեմ, որ դուք էք անմահն ու հզօրը,
 Մենք՝ մետալին մոռցուած երեսը:
 Արդ, թողէ՛ք վշտիս ու ողբիս մէջ տոչորիմ,
 Ձեզ դիտեմ լուռ, խաւարին ընդմէջէն պատուհանիս,
 Ու ծիծաղիմ ձեր արարքներուն համար տմարդի.

Ես ձայնն եմ յուշարարին, որ ձեր լռութեան պահուն
 Պիտի յուշէ՛ ձեր խօսքերն ու արարքները վատագի...

օրաթերթերուն,
 «Արծիւ»
 ամսաթերթին եւ
 «Նայիրի»
 երկշաբաթաթերթին:
 Հայաստանի
 գրողներու
 միութեան անդամ է:
 1998-էն ի վեր կը
 վարէ Մեծի Տանն
 Կիլիկիոյ
 կաթողիկոսութեան
 դիւանապետի
 պաշտօնը:

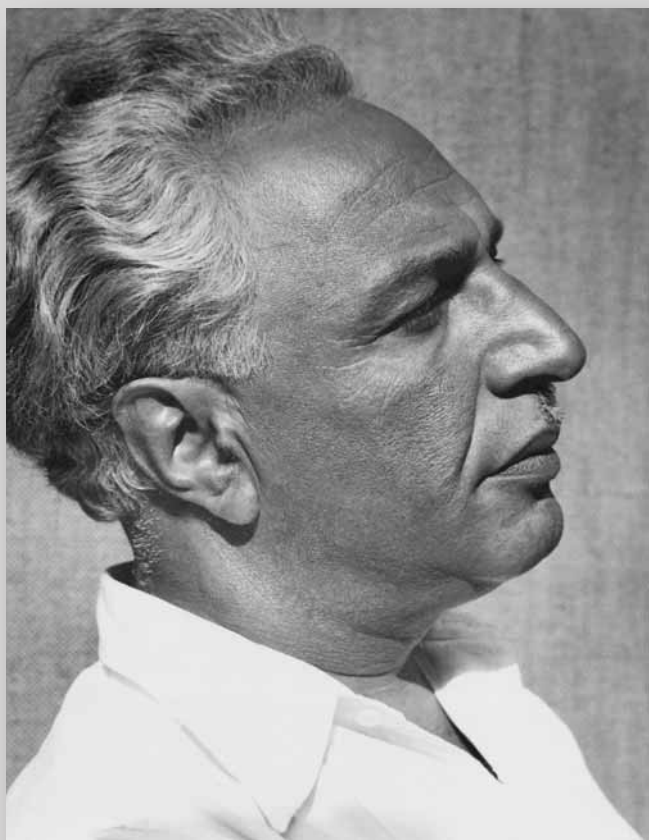

Գայ Ղազանյան
«Ազատության պատրանքը» շարքին

Գայ Ղազանյան
«Պատերից դուրս»

Կոստան Զարեան եւ Կարօ Փոլատեան

Կոստան Չարեանի Նամակները Կարօ Փոլատեանին

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

Կոստան Չարեան նամակցած է ֆրանսահայ շարք մը գրագետներու ու գրական դէմքերու հետ, որոնց շարքին՝ Հրաչ Չարդարեան (1898-1986) եւ Հրանդ Բալունեան (1900-1967): Անոնց պէտք է աւելցնել Կարօ Փոլատեանի (1910-1986) անունը, որուն հետ փոխյարաբերութիւնը բացայայտուած էր վերջինիս հրապարակումներուն շնորհիւ՝ 1955-ին կատարուած ու 1960ին տպուած հարցազրոյցը Չարեանի հետ եւ 1957-ին տպուած *Ո՞ր է արդի բանաստեղծութիւնը* ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը, որ կ'ընդգրկէր տարբեր գրագետներու հետ հարցազրոյցներ, ներառեալ՝ Չարեանը: Երկու զրոյցներն ալ 1961-ին մտած էին հատորի մէջ:¹

Այդ փոխյարաբերութեան վրայ յաւելեալ լոյս կը սփռեն ստորեւ հրապարակուող ութը նամակները, որոնք Չարեանի կողմէ գրուած են տարբեր վայրերէ՝ Էքսան-Փրովանս, Վիեննա, Պերքլի (Գալիֆորնիա) եւ Պարսելոնա, 1955-1956-ին եւ 1960-1961-ին: Կարեւոր է նշել, որ առաջին վեց նամակները (1955-1956) տեսակ մը օղակի դեր կը կատարեն Չարեանի 1950-ական թուականներու երկու օրագրութիւններուն միջեւ: Արդարեւ, 1954-ի օրագրութիւնը, որ կը նկարագրէ Պէյրութի վերջին ամիսները եւ մեկնումը՝ Կիպրոսի ճանապարհով, կանգ կ'առնէ Սեպտեմբեր 1954-ին՝ «Հասանք Մարսէլ» տողերով, իսկ 1956-ի օրագրութիւնը կը սկսի Վիեննա, Յուլիս 1956-ին:² Նամակները ժամանակագրական այդ բացը մասնակիօրէն կը լեցնեն:

¹ Տես Կարօ Փոլատեան, *Չրոյց, Բ. հատոր*, Գահիրէ, 1961, էջ 85-110 եւ 235-238: Երկու զրոյցները վերջին տարիներուն վերահրատարակուած են Երեւանի մէջ (Կոստան Չարեան, *Դէպի Արարատ*, կազմեց, յառաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները գրեց՝ Եւրի Խաչատրեան, Երեւան, 2001, էջ 338-358), սակայն կազմողը օգտագործած է մամուլի առաջին տպագրութիւնները եւ անտեղեակ մնացած է վերոյիշեալ հատորի գոյութենէն:

² Տես Կոստան Չարեան, *Նաւատոմար*, «Նորք», 2, 1994, էջ 32-33 (հմմտ. Նոյն, Նաւատոմար, Երեւան, 1999, էջ 503-504):

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

Հայագետ, թարգմանիչ, խմբագիր եւ ուսուցիչ: Ծնած է Մոնթեվիտէօ (Ուրուկուայ), 1964-ին: Աւարտած է Պուէնոս Այրէսի Խրիմեան կրթական հիմնարկութիւնը եւ Պուէնոս Այրէսի պետական համալսարանը: 2000-էն կ'ապրի Նիւ Երզնի: 2006-ին պաշտպանած է տղթորական ասարտաճառը Հայաստանի Գիտութիւններու ակադեմիայի պատմութեան ինստիտուտին մէջ՝ արժանթիւնահայ համայնքի պատմութեան մասին: 1980-ին սկսած է աշխատակցիլ հայ եւ օտար մանուկին: Հեղինակ է հայերէն հինգ եւ սպաներէն մէկ հատորի՝ հայոց պատմութեան, գրականութեան, սփիւռքագիտութեան մասին: Թարգմանած է տասնութը հատորներ:

Երկու գրագետներուն յարաբերութեան եւ Չարեանի կենցաղային առօրեային ու գրական աշխատանքներուն ու ծրագիրներուն անդրադառնալու կողքին, այս նամակագրութիւնը նաեւ կը պարունակէ Փոլատեանի ու Չարեանի՝ 1957-ին լոյս տեսած զրոյցին նախնական բնագիրը: 1956-ի վերջին նամակին մէջ, պատասխանելով Փոլատեանի սկզբնական հարցումին, Չարեան գրած է. «Չէ՞ք կարծում որ լաւ կը լինէր աչքի անցնէի այն ինչ որ գրած էք տպելուց առաջ: Կարող է պատահի որ փոքրիկ ուղղումներ մտցնեմ եւ ատելի պարզեմ որոշ հարցեր»: Սակայն, այնուհետեւ անկէ ուրիշ նամակ յայտնի չէ մինչեւ 1960: Այս նամակագրական բացը, որուն միջոցին տեղի ունեցած է զրոյցին հրատարակութիւնը 1957-ին,³ ենթադրել կու տայ, որ նախնական ու տպագիր բնագրին միջեւ առկայ տարբերութիւնները (ներառեալ՝ յաւելումներն ու կրճատումները) Փոլատեանի կողմէ կատարուած խմբագրական աշխատանքին արդիւնքն է:

Շնորհակալութիւն կը յայտնենք Սասուն Սիմոնեանին (Պէյրութ), որ այս նամակներուն պատճենները սիրայօժար կերպով դրաւ մեր տրամադրութեան տակ:

Նամակներուն ուղղագրութիւնը պահպանուած է, երբ Չարեան գործածած է ի ու-ի տեղ, ըստ արեւելահայերէնի ասանդական կիրարկումին:

Ա.

26-7-55
Էքս

Սիրելի Պր. Փոլատեան,

Ներեցէք, որ այդքան ուշացայ իմ շնորհակալութիւններս յայտնելու ձեր դրկած գրքի համար:⁴ Հարցը նրանումն է, որ այս օրերիս այնքան թաղում եմ իմ գրական աշխատութիւններիս մէջ, որ ժամանակ ու տրամադրութիւն չունեմ անհրաժեշտ կենտրոնացումով կարդալ[ու] ինձ դրկ[ւ]ած գրքերը: Շուտով, երբ մի քիչ հանգիստ անեմ, ամենայն ուշադրութեամբ պիտի վայելեմ ձեր լայն շունչով գրած պօժման եւ նաեւ, այս ձմեռայ ընթացքին, իմ մէկ հրատարակութեանս մէջ պիտի աշխատեմ արտայայտել այդ մասին:

Ուզում եմ վերջացնել իմ գործիս մի մասը, որպէս զի գոնէ մի երկու շաբաթով կարողանամ գնալ Իտալիա, ուր իմիներս եւ բարեկամներս վաղուց է սպասում են ինձ:

Հինգշաբթի օրը պիտի գնամ Մարսէլ անցագրիս գործողութեան համար եւ, եթէ ժամանակ ունենաք, ուրախ պիտի լինեմ ձեզ տեսնելու:

Հաղորդեցէք իմ եւ Տիկնոջս⁵ ջերմ բարեւները ձեր ընտանիքին, ուր այնքան հաճելի ժամեր անցրինք:

Մնամ ձեր

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

³ Կարօ Փոլատեան, *Ո՞ր է արդի բանաստեղծութիւնը*, «Անդաստան», 6-7, 1957, էջ 1-24: Չարեանի պատասխաններուն համար, տես էջ 7-10:

⁴ Կարօ Փոլատեան, *Վերադարձ*, Գահիրէ, 1955:

⁵ Չարեանի երկրորդ կինը ամերիկացի նկարչուհի Ֆրենսիս Պրուսսն էր (1900-1963):

Բ.

4-10-55
 S[c]hwendenweingasse, 2
 Wien, XVIII
 Autriche

Սիրելի բարեկամ,
 Տեղ հասանք ողջ եւ առողջ, թեպէտ ճամբորդութիւնը շատ երկայն էր եւ յոգնեցուցիչ: Վիեննան, ուր տիրում է հրաշալի մի եղանակ, շատ սիրեցիմք: Կայսերական շունչը միացնում է գաւառականին եւ նոյն իսկ էքսից յետոյ թում է աւելի խաղաղ: Մեր վարձած ժամանակատար բնակարանն էլ քաղաքի ծայրին է, պարտէզներով եւ անտառներով շրջապատւած: Լաւ միջավայր է աշխատելու համար:
 Յուսամ դուք էլ լաւ էք եւ ժամանակ էք գտնում նւիրելու ձեր աշխատութիւններին:

Մեր միակ մտահոգութիւնն է այժմ մեր իրերի ուշանալը: Քանի անգամներ դիմեցիմք ընկերութեան մեզ տւած հասցէին, բայց մեզ պատասխանեցին, որ ոչ մի լուր չունեն: Այս առաւօտ իսկ խորհուրդ տւին գրել Գեհրինգին եւ տեղեկութիւններ հարցնել: Շատ պիտի խնդրէի դիմէք նրանց եւ իմանաք ուր են մեր իրերը: Ձեռագիրներս եւ անհրաժեշտ իրերս մէջն են եւ նաեւ կնոջս նկարները: Երկտողով բարի եղէք ինձ տեղեկացնել նրանց տւած պատասխանը: Կարող է պատահել որ դրկած են ուրիշ մի ընկերութեան, թեպէտ այստեղի հասցէն տւել էի իրենց:

«Չուարթնոց»ը⁶ եւ «Յուսաբեր»ը⁷ դեռ մինչեւ հիմա չստացայ: Արդեօք գրեցի՞ք նրանց որ ինձ դրկեն իրենց հրատարակութիւնները:

Բարեւեցէք Ադայ[ե]անին:⁸
 Ձերմ բարեւներ իմ եւ տիկնոջս կողմից ձեզ եւ ձեր ազնիւ ընտանիքին:

Կ. ՉԱՐԵԱՆ

⁶ «Չուարթնոց» (1929-1964), ֆրանսահայ գրական պարբերաբերթ, խմբագրութեամբ՝ Հրանդ Բալտեանի (1900-1967): Լոյս տեսած է քանի մը շրջաններով ու բազմազան պարբերականութեամբ: Չարեանի եւ Բալտեանի մամակագրութիւնը տե՛ս Վարդան Մատթէոսեան, *Կոստան Չարեանի եւ Հրանդ Բալտեանի մամականին*, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հատոր ԼԳ., 2013, էջ 309-350:

⁷ «Յուսաբեր» (1913), եգիպտահայ օրաբերթ: 1922-1956-ին խմբագիրը Վահան Նաւասարդեանն (1888-1956) էր: Չարեանի ու Նաւասարդեանի մամակագրութիւնը տե՛ս Վարդան Մատթէոսեան, *Կոստան Չարեանի եւ Վահան Նաւասարդեան*, «Բագին», 4, 1999, էջ 110-123. Նոյն, *Գրական-քաղաքական մտումնասիրութիւններ*, Անթիլիաս, 2009, էջ 254-259:

⁸ Յարութիւն Ադայեան (1900-1983), ֆրանսահայ գրագէտ:

Գ.

5-10-55
Schwendenweingasse, 2
Wien, XVIII

Միրելի Փոլատեան,

Յաւում եմ, որ ձեզ ի գուր տեղը նեղութիւն պատճառեցի: Նամակս ձեզ գրած էի՝ երբ միւս օրը տեղեկութիւն ստացայ, որ իրերը եկած են: Եթէ ամէն բան լաւ անցնի այսօր իսկ տուն կ[ը] դրկեն:

Մխիթարեանների⁹ հետ տեսնել դեռ չի կարողացայ, որպէսզի խօսեմ հրատարակութեան մասին, որ մեր խօսակցութիւններին առարկան էր Մարսիլիայում: Ամառանոց գնացել են եւ մի քանի օրից միայն պիտի վերադառնան: Տեսնեցայ Հայաստան մեկնող պատուիրակների հետ, Սուրիայից եկած:¹⁰ Տեսնեմք վերադարձին ինչ պիտի պատմեն:

Վիեննայից, ինչպէս գրած էի, շատ գոհ եմք: Մեծ եւ անաղմուկ քաղաք է: Վայելուչ, մաքուր, քաղաքավարի: Մեծ տարբերութիւն կայ այստեղի եւ Ֆրանսիայի մէջ: Պէտք է մի օր անպատճառ գաք եւ ծանօթանաք Եւրոպայի այդ մասի հետ: Շատ եւ շատ երաժշտութիւն կայ: Գրական աշխարհի հետ դեռ չծանօթացայ: Հայ գաղութը դժբախտաբար վաճառականներից է բաղկացած եւ իմ եւ նրանց մէջ ոչ մի կապ չեմ տեսնում: Անշուշտ Մխիթարեանները կան, նա էլ տեսնեմք ինչ են:

Այստեղ կենդրոն կայ, մեծ գրավաճառանոց, ուր կարելի է ապսպրել հայ գիրքեր: Ապսպրեցի մի շարք նոր հրատարակութիւններ, լեզվին, հայագիտութեան եւ արուեստին վերաբերեալ: Տեսնե[ն]ք պիտի ստանա՞մ: Եթէ ամէն ինչ լաւ ընթանայ, կարող եմ նաեւ ձեզ համար ապսպրել: Շաբաթը մի անգամ գրացուցակ է լոյս տեսնում ուր հայերէն գրքերի մասին եւս տեղեկութիւններ են տալիս: Անցեալ օրը հայերէն գրացուցակ էլ էին դրկած:

Շատ շատ բարեւներ իմ եւ կնոջս կողմից: Մեր յարգանքները նաեւ ձեր ազնիւ տիկնոջ:

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

9 Մխիթարեան Միաբանութեան Վիեննայի ճիւղը աստրիական մայրաքաղաքը հաստատուած էր 1811-ին:

10 Յայտնի չէ, թէ խօսքը ի՞նչ պատուիրակութեան մասին է:

Գ.

2-1-56¹¹
 Վիեննա XVIII
 9Schwendenweingasse 2

Սիրելի բարեկամ,

Շատ շնորհակալ եմ ձեզ յայտնած զգացումների մասին: Լաւ է, որ գործողութիւնը կատարեց Վիեննայում, որովհետեւ մի շարք վտանգներից անցայ, որ ֆրանսական պայմաններում կարող էր վատ վախ[ճ]ան ունենալ:¹² Բաւ է ասել, որ գործողութիւնը երեք ու կէս ժամ տեւեց, որ արթնցայ ու նոր թմբուցուցիչ տիւն, որի վրայ սիրտս եօթը երկվայրկեան կանգ առաւ եւ մի ժամ պէտք եղաւ շնչառութիւնս կանոնաւորելու համար: Բարեբախտաբար շրջապատուած էի եօթը բժիշկներով, որոնցից մի քանիսը ընտանիքի բարեկամներ, որ ամէն ինչ արին ինձ փրկելու համար: Ինչպէս տեսնում էք մի քանի վայրկեան իջայ միւս աշխարհ եւ ետ եկայ:¹³

Հիմա լծել եմ շատ մեծ աշխատանքի, որին պիտի նւիրեմ կեանքիս մնացած շրջանը:¹⁴ Մխիթարեան վանքի գրադարանը իմ տրամադրութեանս տակն է եւ Հայր Ակինեանն¹⁵ էլ իսկական բարեկամ է, ինչ որ նպաստում է իմ աշխատանք-

¹¹ Թուականը սխալմամբ մեքենագրուած է «21-56»:

¹² 1955-ի վերջաւորութեան, Չարեան վիրահատական գործողութեան ենթարկուած է Վիեննայի մէջ, որ զինք հասցուցած է մահուան դուռը:

¹³ Չարեան այս դէպքը պատմած է Հայաստան՝ 1960-ական թուականներուն ներգաղթելէ ետք: Ռուբէն Չարեան այդ պատումը հետեւեալ կերպով գրի առած է իր յուշերուն մէջ, 1957 թուագրումով.

«... 1957-ին Վիեննայում վիրահատութեան են ենթարկուել ու քիչ էր մնացել, որ այն աշխարհը գնայի: Լռեց:

.... Վիրահատութիւնից առաջ քնեցրին: Բժիշկը նկատում է, որ ոտիս մի մատը շարժում է, կարգադրում է լրացուցիչ քնեցում անել: Անում են: Նկատում է, որ սիրտս կանգ է առել, շտապ սկսում է սրտի մասսաժ: Անցնում են րոպէներ, իսկ սիրտս չի աշխատում: Ութերորդ րոպէին լսում է սրտիս առաջին զարկը: Ուրեմն եօթ րոպէ կյիւնիկական մահուան մէջ եմ եղել» (Ռուբէն Չարեան, *Յուշապատում*, գիրք երկրորդ, Երեւան, 1977, էջ 291-292):

¹⁴ Կ'ակնարկէ *Գիրք դիւցազներգութեանց* վիպերգերու հատորին, հրատարակուած՝ յետմահու (Երուսաղէմ, 1979): Ըստ Կ. Չարեանի վկայութեան, այդ գիրքին ստեղծումը հետեւանք էր վերոյիշեալ բժշկական գործողութեան. «Այս բոլորի մասին բժիշկը պատմեց մի քանի օր յետոյ, երբ ամէն ինչ բարեյաջող էր անցել եւ ապաքինուելու վրայ էի: Սարսափեցի: Ուրեմն կարող էի չլինել: Եւ որոշեցի մի այնպիսի գործ ստեղծել, որ ժողովրդի սրտով լինի: Ու գրեցի *Գիրք դիւցազներգութեանց*» (Ռ. Չարեան, *Յուշապատում*, էջ 292): Ի դէպ, Փոլատեանի հետ գրոյցի աւարտին, վերջինս հարցուցած է. «Ձեր մեծ գործը, որուն մասին խօսած էք ինձի: Հայ ժողովուրդի ամբողջ կեանքը տուող մեծ պոեմ մը, դիւցազներգութիւն մը, ե՞րբ պիտի աւարտի, սկսա՞ծ էք արդէն»: Չարեանի պատասխանը եղած է. «Այո՛, սկսել եմ եւ մի քանի տարուց կ'աւարտի, եթէ ապրեմ մինչեւ էդ ժամանակ»: Ես վստահ եմ որ ապրելու եմ մինչեւ էդ ժամանակ» (Փոլատեան, *Չորրորդ*, էջ 110): Կարելի է ենթադրել, որ ան այս գործը արդէն սկսած էր Վիեննա կեցութենէն ու վիրահատութենէն առաջ, թէւ բացառուած չէ, որ Փոլատեան այս հատուածը մուծած ըլլալ՝ վիրահատութենէն ետք:

¹⁵ Հ. Ներսէս Ակինեան (1883-1963), բանասէր եւ ձեռագրագէտ, «Հանդէս Ամսօրեայ»ի երկարամեայ խմբագիր:

ներիս: Վիեննան էլ գեղեցիկ է եւ խաղաղ, ինչ որ նպաստում է նաեւ կենտրոնանալու եւ թաղելու իմ աշխարհիս մէջ:

Պարիզից ձեր ասած հանդէսը դեռ չստացայ:¹⁶ Երբ ստանամ պիտի ուշադրութեամբ կարդամ: Իմ տպաւորութիւնս այն է, որ Ֆրանսիայում լաւ եւ տաղանդաւոր գրական ուժեր կան, բայց պակասում է ղեկավարող միտքը եւ միութիւնը: Իմացայ որ Հայաստանում մեծ հետաքրքրութեամբ են [հ]ետեւում արտասահմանեան գրական արտադրութեան եւ նաեւ ծարաւով: Միացած մի շարժումը կարող է բարերար ազդեցութիւն ունենայ նաեւ նրանց վրայ: Երիտասարդները այդ պէտք է զիտակցեն:

Ուրախութեամբ պիտի պատասխանեն ձեր հարցին: Չէ՞ք կարծում որ լաւ կ[ը] լինէր աչքի անցնելի այն ինչ որ գրած էք տպելուց առաջ: Կարող է պատահի որ փոքրիկ ուղղումներ մտցնեն եւ աւելի պարզեմ որոշ հարցեր: Ամենայն դէպս ձեր տրամադրութեան տակ եմ:

Կիմս միշտ մեծ համակրութեամբ է խօսում ձեր մասին եւ խնդրում ձեզ եւ ձեր յարգելի տիկնոջ յայտնել իմ ջերմ ողջոյնները: Ես էլ միացնում եմ իմ ձայնս՝ ի սրտէ:

Խնդրում եմ բույաբէսները¹⁷ ուտելու ժամանակ ինձ էլ յիշէք:

Մնամ ձեր

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Ե.

15-1-56
Koschatgasse, 110
Wien XIX

Միրելի բարեկամ,

Յուսամ Մարսիլիայի անօրինակ ցրտերը ձեր առողջութեան չեն վնասած: Կարդացի թերթերում այնտեղ տիրող վիճակի մասին եւ, բնականաբար, մտածեցի ձեզ: Այստեղ էլ շատ ցուրտ է անում - 23-25 – բայց զգալի չէ, որովհետեւ այդ ցրտերին վարժ եմ եւ տներն էլ ըստ այնմ են շինւած:

Ես բոլորովին կազդուրւած եմ եւ լծել եմ աշխատանքներիս: Սկսած գործս առաջ է գնում մեծ թափով եւ եթէ այդպէս շարունակւի՝ շատ գոհ պիտի լինեմ:

Ճիշտ հիմա «Անդաստան»¹⁸ երկու թիւերը ստացայ: Շատ լաւ եւ ճաշակաւոր տպագրութիւն է: Բովանդակութիւնը խառն եւ երբեմն հետաքրքրական: Պակասում է ուղղեցոյց [sic] գիծը, շատ էկլէկտիկ է: Ինչ որ հասկանալի է ներկայ պայմաններում:

¹⁶ Կ՝ակնարկէ «Անդաստան»ին:

¹⁷ Bouillabaisse՝ Մարսէլի բնորոշ ու ձկնեղէնի վրայ հիմնուած կերակուր:

¹⁸ «Անդաստան» (1952-1970), ֆրանսահայ գրական ու գեղարուեստական հանդէս, խմբագրութեամբ՝ Բիզանդ Թօփալեանի:

Հիմնա գանձ ձեր հարցերին:¹⁹

Ի՞նչ եմ մտածում հայ բանաստեղծութեան մասին առհասարակ: - Մեր հայ հին գրականությունը, մէջը առնելով նաեւ այդպէս կոչւած պատմագիրները, մանաւանդ բանաստեղծական է: Այդ բանաստեղծութեան պատմությունը դեռ չէ գրուած եւ բաղդատական կերպով չէ ուսումնասիրուած: Չէ բնորոշուած նրա հիմնական շեշտը եւ հայ ոգու առանձնայատուկ բնոյթը: Ըստ իս, նա մանաւանդ ներքին լոյս է: Հող, արին եւ ճրագ:

Ի՞նչ է հիմնական տարբերությունը ասկէ 50 տարի առաջ գրուած մէկ հայ քերթւածի եւ այսօրւանին մէջ: - Դժուար հարց է, որովհետեւ բանաստեղծությունը ձեռի տեքնիկից եւ նոյնիսկ բովանդակութիւնից չի կախուած, այլ այն անորոշալի մթնոլորտից, այն բառերի տակ թաքնուած լոյսի եւ զգացման հոսանքներից, որոնց կարելի չէ ձեռակերպել, այլ կարելի է միայն ներքնապէս հաղորդել: Պոլսում մշակել է մանաւանդ լեզուի գեղեցկութիւնների վրայ հիմնուած քերթողական արւեստ[,] իսկ Կովկասում՝ չքալեգու [sic]: Աբովեանը,²⁰ որ մեծ բանաստեղծ է, էպիկական վէպը կառուցել է հայ տան նման աղքատ սաղարած, ոտքերը գետնի տակ մխրճած, ցեխով, քարով եւ թրիքով շինուած նիւթերով: Բայց ներսը հրաբուխ է, իսկական դիւցազներգական թափ եւ թռիչք: Կարեւորը այդ է:

1910-ից ի վեր հայ բանաստեղծությունը շատ նւաճումներ է արել անկասկած, բայց ոչ մէկ հրաբուխ չի ծնել: Պէտք է յիշել այն դժոխսային շրջանը որ անցանք: 1910-1913-ը մեծ ոգեւորութեան տարիներ էին: Այն ինչ որ կար այն օրերին, եւ ինչ որ չկայ այսօր, հաւատքի եւ ինքնավստահութեան այն հուրն էր, ապագան յաղթահարելու այն կամքը, ստեղծագործութեան միջոցով կերտելու եւ կերտելու այն պահանջը, առանց որոնց ոչ մի իսկական գրական շարժում չի կարող գոյութիւն ունենալ: Գրականութիւն մշակելը մի բան է, գրական շարժումը՝ հաւաքական ենթագիտակցութեան այդ անդիմադրելի [պ]ոռթկումը՝ ուրիշ բան է: Այսօր մենք ունենք հարիւրաւոր տաղանդաւոր գրագէտներ որ գրում են ամէն լեզուով, բայց հայ գրականութիւն չունենք:²¹ Այդպէս նոյնպէս նկարչութեան մէջ: Միայն երաժշտութիւնն է, որ բացառութիւն է կազմում:²² Այն շարժումը որ ստեղծած էինք, առ այժմ միակն է որ մնում է յիշատակելի: Վարուժան, Թէքէեան, Տէրեան, Թումանեան, Իսահակեան, Չարենց, Սիւսանթո ...²³ Հայ բանաստեղծութեան նորագոյն ոսկէ

¹⁹ Յաջորդ բաժնին համար, գրուցավարի մէջընդմէջ հարցումներով ու մեկնաբանություններով, ու նաեւ որոշ խմբագրութեամբ, տե՛ս Փոլատեան, *Չրոյց*, էջ 235-238:

²⁰ Խաչատուր Աբովեան (1809-1848), արեւելահայ վիպասան ու մանկավարժ: Արեւելահայ արդի գրականութեան հիմնադիր կը համարուի իր *Վերք Հայաստանի* վէպով:

²¹ Այս նախադասութիւնը տպուած է հետեւեալ ձեւով. «Այսօր մենք ունենք հարիւրաւոր տաղանդաւոր գրագէտներ, որ գրում են ամէն լեզուով, *մշակում են գրական բոլոր սեռերը, որոնց մէջ եւ բանաստեղծութիւն*, բայց հայ գրականութիւն չունենք» (Փոլատեան, *Չրոյց*, էջ 237. ընդգծումը մերն է):

²² «1910-ից ի վեր... բացառութիւն է կազմում» հատուածը:

²³ Տպագիր տարբերակին մէջ, Իսահակեանը հանուած է Ահարոնը: Շարադրանքն ալ փոփոխութեան ենթարկուած է. «Վարուժան, Թէքէեան, Սիւսանթո, Ահարոն, Թումանեան, Տէրեան, մինչեւ Չարենց...» (Փոլատեան, *Չրոյց*, էջ 237):

շրջանը: Յետոյ եկան պատերազմներ, կոտորածներ, փլչում, փոշիացում: Փոշիների եւ մոխիրի միջոցի իրենց գլուխները դուրս ցցեցին Խորենացիներին,²⁴ Դաւիթ Անյաղթներին,²⁵ Աբովեաններին հալածող տիրացուները.²⁶ նախանձով, չարութեամբ, տգիտութեամբ լեցւած վարժապետները, լրագրողները, կուսակցականները: Քաղաքականը տիրեց մշակոյթայինի [sic] վրայ, թէպէտ եւ ամէն մի միջատ մշակոյթի մասին է բարբառում: Այդ պայմաններում, ես հասկանում եմ, որ նոր սերունդը, չնայած իր ճիգերին եւ տաղանդին, հասակ չի կարող նետել: Անշուշտ, տարագիրներ են, բայց Դանտէն²⁷ էլ տարագիր էր²⁸ եւ ապրում էր salendo altrui scale ...²⁹ Պէ՞տք է յուսահատել՝ երբէ՞ք: Հայ երիտասարդ բանաստեղծները, եթէ արտաքին եւ նեղ անհատական մտահոգութիւնները մի կողմ նետեն, եւ, քաջաբար, լսեն իրենց մէջ բոցկլտող հուրի ձայնն՝ կարող են մեր գրականութեան մի նոր եւ լուսաւոր շրջան ստեղծել: Արտահայաստանի ազատ պայմաններում, անկաշկանդ, նրանք կարող են ստեղծել նոր արժ[է]քներ, նոր ձեւերով եւ նոր մօտեցումներով արտայայտւած եւ նոր աշխարհագրացումով լեցւած: Դրա համար նախ եւ առաջ պէտք է հաւատք, խոնարհութիւն, պաշտամունք: Այն երկիրներում ուր չկայ պաշտամունք հանդէպ մեծերին, ուր չկայ գուրգուրանք եւ սեր՝ չկայ ստեղծագործութիւն: Պէտք է հրաժարել նեղմտութիւնից, մէկը միւսին նախանձելու հայկական բնածին թերութիւնից: Պէտք է լինել լայնախոհ, վեհանձն եւ, մանաւանդ, թոչել, ճախրել իմանալ: Պէտք է համախմբել, խօլարաբար [sic] ոգեւորել[,] իմանալ եւ յանդգնել:

Հրատարակելիք պրակներին մասին շատ եմ մտածում եւ վաղուց սկսած կ[ը] լինէի՝ եթէ այդ անպիտան հիւանդութիւնը ինձ գետին տապալած չլինէր եւ զոնէ մէկը գտնէի, որ տեքնիկ կերպով ինձ կարողանար օգնել: Այստեղ մի քանի վաճառականներից դուրս հայութիւն չկայ: Շնորհակալ եմ ձեր առաջարկած աջակցութեան համար: Տեսնենք, նոր ճիգ անեն, փորձեն:³⁰

Ես եւ կինս շատ ուրախ պիտի լինէինք եթէ ամառայ ընթացքին այս կողմերը գայիք: Այստեղ տենիս խաղալու շատ [յ]արմարութիւններ կան:

Նաւասարդեանը,³¹ ում ժամանակին նամակ էի գրել խնդրելով թերթը դրկի,

²⁴ Մովսէս Խորենացի՝ հայ պատմագրութեան հիմնադիր (Ե. դար):

²⁵ Դաւիթ Անյաղթ՝ հայ փիլիսոփայութեան հիմնադիր (Չ. դար):

²⁶ Տալազի տարբերակին մէջ, հանուած են Խորենացիի, Դաւիթ Անյաղթի եւ Աբովեանի անունները (Փոլատեան, *Չրոյց*, էջ 237):

²⁷ Տանթէ Ալիկիերի (1265-1321)՝ բանաստեղծ, իտալական գրականութեան հիմնադիր:

²⁸ Նախադասութիւնը մասամբ արեւմտահայերէն դարձած է. «Այստեղ տարագիրներ ենք, բայց չմոռնանք, որ Տանթէն ալ տարագիր էր...» (Փոլատեան, *Չրոյց*, էջ 238, ընդգծումը մերն է):

²⁹ Իտալերէն՝ «ելլելով ուրիշի մը աստիճանէն»: Կ'ակնարկէ Տանթէի «*Աստուածային կատակերգութեան*» 17-րդ երգի հետեւեալ եռեակի վերջին տողին. «Tu proverai sì come sa di sale / lo pane altrui, e come è duro calle / lo scendere e 'l salir per l'altrui scale»:

³⁰ Վերոյիշեալ պրակները լոյս տեսած չեն:

³¹ Վահան Նաւասարդեան (1886-1956), եգիպտահայ հրապարակագիր, «Յուսաբեր» օրաթերթի երկարամեայ խմբագիր:

որովհետև ուզում եմ կարդալ ձեր գրածը մեր տեսութեան մասին,³² հիմա ահա երկրորդ անգամն է հարցնում է թե ո՞ր մնաց Փոլատեանի գրածքը:³³ Դա էլ բա՞ն է, ձեզ դիմելու տեղ ինձ է դիմում:

Եթէ պատասխաններս ձեզ չեն բարարարում գրեցէք:
Ձերն բարեւներով եւ սիրով

Կ. ՋԱՐԵԱՆ

Ձ.

2 Դեկտ[եմբեր] 1960
1487 Olympus Ave.
Berkeley 8, Calif[ornia]

Սիրելի Պր. Փոլատեան,
Ձեր, կամ աւելի շուտ «մեր» զրոյցը անակնկալ եղաւ ինձ համար այսքան տարիներ յետոյ. չէի կարծում որ երբէք հրատարակե[ի]ք:³⁴ Խորապէս շնորհակալ եմ:
Առ այժմ այստեղ եմ, Կալիֆորնիայի այս շատ գեղեցիկ վայրում, բայց միայն գեղեցիկ, առանց հոգեկան որելէ բովանդակութեան: Քանի անգամներ ծիգ արի՝ ստիպած՝ ամերիկանալու, բայց ի գուր: Պարապի հետ կարելի՞ է ամուսնանալ: Եւրոպացի եմ, եւ յաճախ կարօտով մտածում եմ Կասիի եւ Էքսի մասին, որտեղ միասին ձեզ հետ այնքան լաւ օրեր անցրինք:³⁵ Կինս նոյնն է զգում: Միշտ յուզումով պատմում է ձեր տենիսի [sic]³⁶ խաղալը, պատահական զգեստներով:
Ո՞վ է իմանում, կարելի է եկող տարի նորէն տեսնենք:
Սեղմում եմ ձեր ձեռքը եւ կինս միանում է ինձ իր ջերմագին բարեւներով: Գրեցէք:

Ձեր
Կ. ՋԱՐԵԱՆ

³² Կ՝ակնարկէ 1955-ին տեղի ունեցած զրոյցին:
³³ Չրոյցի ներածական տողերուն մէջ, Փոլատեան գրած էր, թէ, ան գրի առնուած է ողբացեալ Վահան Նարասարդեանի խնդրանքով, «Յուսաբեր»ի համար: Կը ցաւիմ, որ միայն այսօր կարելի եղաւ զայն հրատարակել (Փոլատեան, *Չրոյց*, էջ 86):
³⁴ Տե՛ս Կարօ Փոլատեան, «Չրոյց Կոստան Ջարեանի հետ», «Յուսաբեր», 15, 17, 18, 19 եւ 20 Հոկտեմբեր 1960:
³⁵ Չրոյցի նախաբանին մէջ, Փոլատեան պարզած է, որ «մեր այս զրոյցը «պտուղն» է այդ գիշերներէն մեկուն: Միջերկրականի ափին, այն հրաշալի ծովախորշին մէջ, որ *Քասի* կը կոչուի, Մարսիլիոյ մօտիկ» (Փոլատեան, *Չրոյց*, էջ 86):
³⁶ Այսինքն՝ «թենիս խաղալը» (անգլ. tennis):

Է.

Մայիս 10[,] 1961
Բարսելոնա

Սիրելի Պր. Փոլատեան,
Գալիֆորնիայից մեկնեցինք ապրանքատար նաւով, Cesare d'Amico, որը մի երկու-երեք օրից պիտի կանգ առնի Մարսիլիա[յ]ում եւ պիտի մնայ միայն մի օր:³⁷
Մտածում եմ, որ լաւ կ[ը] լինէր եթէ տեսնուէինք ձեզ եւ Պր. Աղա[յ]եանի հետ:
Նաւի ժամանման օրը եւ վայրը ձեզ կարող են հաղորդել:- Cie. Charles du Borgne, 102 Boulevard des Dames. Telep[hone]: Co. 81-74
Ջերմ բարեւոյնով իմ եւ կնոջս կողմից

Կ. ՋԱՐԵԱՆ

³⁷ Ջարեան մեկնած էր Գալիֆորնիայէն դէպի Իտալիա, ուր պիտի միանար դստեր՝ քանդակագործուհի Նուարդ Ջարեանին, միասին Հայաստան այցելելու համար:

Տեսանելիության բաղձանք սփիւռքի արուեստին եւ գրականության մէջ

ԴԱԼԱՐ ՇԱՀԻՆԵԱՆ

Մարկ Նշանեանի վերջին մտորումներուն մէջ կեդրոնական տեղ կը գրաւէ մահադիմակը: Այս փոխաբերական յղացքը կը դառնայ կիզակէտ, ուր Նշանեանի տասնեակ տարիներ շարունակ հետապնդած նիւթերը՝ լեզու-վկայ-վկայագրութիւն, ժամանակ-պատկեր-պատում միասնաբար կը կուտակուին ու միաժամանակ կը պարզուին:

Վերջերս, դասախօսական գրոյցներէն մէկուն ընթացքին, ան կ'ակնարկէր տեսողական արուեստի մահադիմակ արտադրելու յատկանիշին՝ ըսելով. «Արուեստի գործին մէջ արձանագրուած է սպասումը. սպասումը ինքնիր մէջ է: Արուեստը կը սպասէ խնամակալին, որ պէտքի մտնէ թանգարան»: Այսինքն՝ արդի արուեստի պարագային, պատկերը՝ հասնելու համար տեսանելիութեան, պէտք է դառնայ արխիւ (ըլլայ ինքնիր մահադիմակը), խնամակալի միջնորդութեամբ:

Հայկական սփիւռքի մէջ դժուար է անջատել արուեստագէտը վերապրողէն եւ մտածել արուեստի մասին՝ վկայագրութեան սահմանէն դուրս: Եթէ հասկընանք վկայութիւնը իբր ողբալու ժխտում,

սփիւռքի արուեստը տեսանելիութեան բաղձանք ունի՞, խնամակալ ունի՞. հետեւաբար, ինչպէ՞ս կրնայ սգալ աղէտը: Տեսանելիութեան անկարելիութիւնն ու խնամակալի բացակայութիւնը պարզելով արդէօք: Եւ աւելի անդին, նման մօտեցում կրնա՞նք մշակել սփիւռքի գրականութեան մասին: Գրականութեան պարագային ի՞նչն է, որ կը համապատասխանէ տեսանելիութեան բաղձանքին կամ արխիւանալու ձգտումին: Իսկ ինչպէ՞ս կարելի է ընդլայնել արխիւանալու քաղաքականութիւնը, երբ կը խօսինք ցրուածութեան մէջ արտադրուած սփիւռքի գրականութեան մը մասին, գրուած՝ վերապրող լեզուով:

Իբր սկզբունք առնենք այն առաջադրութիւնը, թէ գրականութիւնը, եւ մանաւանդ արձակը, կրնայ խօսեցնել աղէտը: Բայց ի՞նչ կը նշանակէ խօսեցնել աղէտը, երբ դէպք մը աղէտալի կը դառնայ հոն, ուր վերապրողին համար փորձառութիւնը կը դարձնէ անխօսելի: Այսինքն՝ եթէ աղէտը սահմանէնք իբր ըմբռնումի խախտում, եւ հետեւաբար, փորձառութիւնը լեզուի բերելու անկարելիութիւն, գրականութիւնը ինչպէ՞ս

ԴԱԼԱՐ ՇԱՀԻՆԵԱՆ

Ծնած է Պէյրութ: Ստացած է իր PhD-ն UCLA համալսարանէն, 2008 թուականին: Ներկայիս՝ ան կը դասախօսէ Long Beach-ի California State University-ի մէջ, համեմատական գրականութեան բաժանմունքէն ներս: Ան փոխխմբագիրն է «Armenian Review» գիտական պարբերաթերթին եւ կը մասնակցի «Ասպարէզ» օրաթերթի Critics Forum բաժնին՝ որպէս յօրուածագիր:

կրնայ յաջողիլ աղետը պատկերացնել:

Նման նիւթեր հետապնդող հեղինակներու համար պատասխանը պարզ է: Գրականութիւնը, որ, ի տարբերութիւն պատմագիտութեան, ազատ է ժամանակագրութիւն արտադրելու հրամայականէն, կրնայ աղետը խօսեցնել՝ ներկայացնելով անոր պատկերացման անկարելիութիւնը: Սոյն մօտեցման ծիրին մէջ աղետը կը տեսաբանուի իբր դէպք մը, որ կը ծառայի առանց վկայի, քանզի ոճիրը ամբողջութեամբ վկայողը անոր գոհ գացողն է: Իսկ վերապրողը դուրս կու գայ իբր անկատար վկայ՝ կրելով կորստուած վկայութեան բեռը: Ուրեմն միայն գրականութիւն մը, որուն պատումը կը ցուցաբերէ վկայագրութեան միաժամանակ պահանջն ու ձախողութիւնը, յաջողած կը համարուի աղետի փորձառութիւնը պատկերացուցած ըլլալու:

Նշանեան եւս կը սահմանէ աղետը իբր վկայութեան անկարելիութիւն: Բայց, ըստ իրեն, վերապրողը կը համարուի ո՛չ միայն թերի վկայ, այլ մեռեալ վկայ: Վերապրողը կը վերադառնայ իբրեւ մեռեալ, որովհետեւ իր մէջ խորտակուած է կեանքի պայմաններէն առաջնահերթը՝ պատմելու կարողութիւնը, վկայելու հանգամանքը: Պատկեր, Պատում, Պատմութիւն գիրքի առաջին հատորին մէջ, Նշանեան, բացատրելով աղետի պատահարին բնոյթը, կը գրէ. «Պատումի պահանջը կը ծագի, կ'արտայայտուի օր-ցերեկէն ներս, Աղետի հորիզոնէն ներս, այն Աղետին որ կը հասնի տեսողութեան ու վկայութեան մարդուս մէջ, ու մարդը կը դարձնէ մեռեալ վկայ, եթէ չէ մեռցուցած պարզապէս որպէս մարդ» (206): Աղետին փորձառութիւնը կ'ուզէ գտնել իր պատումը, դէպքէն ետք, սակայն ի գուր: Վկայութեան եւ պատումի պահանջը չի կրնար

կատարուիլ աղետալի փորձառութեան ընթացքին, եւ ճիշդ անոր համար, ուշացած պահանջը անգործադրելի է վերապրողին համար, որուն մէջ արդէն սպաննուած է վկան:

Մեկնելով վերապրողի սահմանումէն, ըստ Նշանեանի, վերապրող լեզուն ալ նոյնպէս մեռեալ լեզու է: Ուրեմն ի՞նչ կը նշանակէ ունենալ մեռեալ լեզուով գրականութիւն, ինչպէս արեւմտահայերէն գրականութեան պարագան է: Ի՞նչ կը նշանակէ վերապրող լեզուով խօսեցնել աղետը: Նշանեանի համար, վերը եւս նշուած այս հարցումին պատասխանը հետեւեալն է՝ գրականութիւնը կը խօսեցնէ աղետը, երբ գրութեան լեզուն կ'արձանագրէ իր մահը ինքնիք մէջ: Այսինքն՝ երբ լեզուն կը դառնայ ինքնիք մահադիմակը:

Գրական տեսութեան եւ քննադատութեան մէջ, գրական գործի մը կենդանութեան եւ մահուան սահմանը կը բնորոշուի գրութեան թարգմանելիութեամբ: Թարգմանելիութիւն կը նշանակէ, թէ գրական գործեր իրենց մէջ կը պարունակեն ձգտումը դէպի թարգմանութիւն, ուր կայ ապագայ կեանքի մը խոստումը: Այսպէս, թարգմանութիւնը երկու ձեւով կը ծառայէ բնագրին՝ թէ՛ կ'ապահովէ գործին յաւիտենականութիւնը, եւ թէ՛ կը կնքէ անոր սպառումը: Պահպանումի եւ սպառումի միջեւ այս վարանումը կը ծագի թարգմանութեան լեզուին եւ բնագրի բովանդակութեան միջեւ նոր ստեղծութեամբ հեռաւորութենէն: Լեզուն կը պարունակէ ժողովուրդի մը ապրելու, մտածելու ձեւի տրամաբանութիւնը: Երբ գրութեան մը բովանդակութիւնը կը մնայ անփոփոխ, սակայն ան կը վերարտադրուի նոր լեզուով, պառակտում մը կը ստեղծուի գործին ամբողջականութեան մէջ: Ըստ այս բանաձեւին, թարգ-

մանութիւնը նմանութիւն կերտող աշխատանք չէ, այլ հասկանալը: Թարգմանութեան լեզուն պատկերն է այլ ժողովուրդի, ժամանակի ըմբռնումի, մշակոյթի (այսինքն՝ բովանդակութեան) համապատասխանող լեզուի մը, եւ կը մնայ հեռու բնագրի պատումի բովանդակութենէն:

Նշանեան կը բարդէ բնագրի լեզուի եւ թարգմանութեան լեզուի բաղդատականը, ստածելով, թէ ինչպէ՞ս կը բարեփոխուի սոյն հաստատումը, երբ թարգմանութիւնը կը կատարուի վերապրող լեզուով: Ան կը գրէ՝ «Բայց լեզուն որպէս հրաշագեղ դիակ գրականութեան մէջ է որ կը յայտնուի, ըլլալով հոն վերջապէս ինքն իր պատկերը, թէ թարգմանութեան մէջ, ինչպէս ըսած էր նոյնանման բառերով 1923-ին Վալտեր Բենեամին: ... Հարցումը իմաստ մը ունի անշուշտ միմիայն եթէ հասկցուի, թէ ի՞նչ կը նշանակէ թարգմանել մեռեալ լեզուով մը, մեռեալ լեզուի մը մէջ, ու թարգմանելով՝ զմոտէլ մեռեալը, յաւերժացնել զայն, վերածել իր իսկ էութեան, կամ իր իսկ պատկերին, երեւցնել ինչպէս որ երբեք չէր երեւցած, իր լման շքեղութեամբ, այսինքն նաեւ որպէս զուտ նմանութիւն» (76): Վերապրող կամ մեռեալ լեզուն, որ արդէն զուրկ է բովանդակութենէ, կը պարզէ բնագրի լեզուն՝ իբրեւ մահադիմակ: Այսինքն՝ մեռեալ լեզուով թարգմանութիւն մը կը յայտնաբերէ, որ լեզու մը՝ իբր նշաններու հաւաքածոյ, ինքն իր պատկերն է արդէն, փոխադարձ նմանութիւն մը, մահադիմակ մը զուտ լեզուի:

Արեւմտահայերէնի պարագային հետաքրքրական պիտի ըլլայ մտածել հակառակ ուղղութեամբ: Ինչպէ՞ս մօտենալ թարգմանելիութեան հարցին՝ նկատի ունենալով մեռեալ լեզուն ո՛չ թէ իբրեւ

թարգմանութեան լեզու, այլ իբրեւ բնագրի լեզու: Կրնա՞նք բանաձեւել, որ յետեղեռնեան արեւմտահայերէն գրականութիւնը զուրկ է թարգմանելիութենէ, քանի որ հոն բնագրին լեզուն արդէն զիտակից է իր մեռեալ ըլլալուն: Տարբերելով ազգային լեզուներէ, արեւմտահայերէնը՝ իբրեւ վերապրող լեզու, պէտք չունի թարգմանութեան արարքի մը միջնորդութեան, պարզելու համար ինքն իր մահադիմակ ըլլալը:

Բնագրի գաղափարը կը տարբերի գրականութեան ու տեսողական արուեստի ծիրերուն մէջ, սակայն թարգմանելիութեան եւ տեսանելիութեան բաղձանքը բաղդատելով, կարելի է հասնիլ մեր հարցադրումներուն աւարտին: Քսաներորդ դարու արուեստի հասկացողութեամբ, արուեստի գործի մը անզուգականութիւնը իր պատկերացուցած նիւթին մէջ չէ, այլ ինքն իր մէջ՝ իբրեւ բնագիր: Մեքենական արտատպումը թոյլատրած է, որ բնագիրը ունենայ աւելի նիւթական արժէք եւ հետեւաբար՝ նշանակութիւն: Բնագրի տեսանելիութեան բաղձանքը զայն կը յղէ դէպի արխիւայնացում, այսինքն՝ մուտք թանգարան, որպէսզի օժտուի նշանակութեամբ բնագիր ըլլալու կնիքը կրելով: Խնամակալը անհրաժեշտ մասնիկն է արուեստի գործի մը պատկեր կնքելու, մահադիմակ արտադրելու այս ընթացքին:

Իսկ եթէ գրականութեան մէջ թարգմանելիութիւնն է, որ կը կնքէ գործը իբրեւ պատկեր, գրագէտի մը միջնորդութիւնը պէտք է իբրեւ խնամակալ: Ուրեմն արեւմտահայերէնի պարագային, ուր բնագիրը կը մերժէ թարգմանելիութիւնը, արդէօք առաջադրութիւնը այն է, որ կարիքը չկա՞յ գրագէտին:

ՄԱՐԿ ՆՇԱՆԵԱՆ

Պատկեր Պատում Պատմություն

հատոր 1

փիլիսոփայական բարեկամություն մը

Աղետի Յորհգոնին՝ Պատում եւ վերապրող Պլանշոյի արձակին մէջ¹

ՐԱՖՖԻ ԱՃԵՄԵԱՆ

ՍՈՒՏՔ

Սան Ֆրանսիսքոյէն Սաքրամենթօ ինքնաշարժով քանի մը ժամ ճամբայ է՝ 140 քիլոմէթր: Տարիներ առաջ էր: Նոր եկած էիր տակաւին ու լեցուն էիր պատմութեամբ: Աւելի ճիշդ պատմութիւնը տակաւին կը հոսէր մարմնիդ մէջէն, կը կիսէր քեզ անցեալին ու ներկային միջեւ: Գործով գացած էիք ընկերոջ մը հետ, մէկ օրուան երթալ-գալ մը: Ճամբուն ընթացքին, ժամանակը անցրնելու համար, խօսեր էիք զանազան նիւթերու մասին, անցնելով զուարճալիէն աւելի լուրջին ու չես գիտեր ինչպէս նիւթը եկեր-հասեր էր մականունիդ, ազգութեանդ ու ծննդավայրիդ եւ անշուշտ ըսած էիր, պէտք էր ըսէիր ինչը, ինչուն եւ ինչպէս: Ըստիլ մըն էր, որ կոկորդէդ կը բխէր, բայց քեզմէ անդին էր: Քեզմէ անդին տեղէ մը կու գար ու ինքզինք կը պարտադրէր: Ըսուելիք մը կար:

Հասարակ փորձառութիւն մըն է ու շատերուդ ծանօթ: Չեզմէ շատեր օր մը անցեր էք անկէ: Խորերէն եկող կանչ

մըն է, անծանօթ տեղէ մը, որ կ'ըսէ՝ պատմէ: Կարծես գար էութեանդ ներքին խորաններէն: Դէպքերը, այո՛, դէպքերը, բան մը, խօսք մը, որ կոկորդիդ մէջէն ճամբայ կը բանայ ու կը պահանջէ արտաբերուիլ, պատմուիլ, նախ քեզի, ապա շուրջիններուդ, դուրսի աշքին ու ականջին, որպէսզի կարծես վերջապէս բաժնուէր քեզմէ, դառնար իրական դէպք՝ արձանագրելի իրողութիւն պատմութեան տետրակներուն մէջ ու խորհրդարանական բանաձեւերու, որպէսզի դառնար ճշմարտութիւն դէմ յանդիման զայն ժխտող մեքենային: Դէպքը եւ ժխտումը եկած էին միասին առաջին օրէն իսկ եւ ուրեմն պահանջը՝ անընդհատ պատմելու, անհերքելի փաստերը պարզելու ...: Այդ պահանջը քեզ ալ ակամայ լծէր էր իր պայքարին, դուն որ գուցէ ովկիանոս մը կամ ցամաքամաս մը անդին կը գտնուէիր իրադարձութեանց վայրերէն ու քանի մը սերունդ անց անոր թուականէն: Բայց մնացեր էիր կարծես դէպքի շարունակականութեան մէջ: Այս ի՞նչ յոռի շրջանակ է:

ՐԱՖՖԻ ԱՃԵՄԵԱՆ

Ծնած է Պէյրութ: 1987-ին հաստատուած է Մոնթրէալ: Շրջանաւարտ է Մոնթրէալի Գոնգորտիա համալսարանէն՝ որպէս ծարտարագէտ: <Նետեւած է նոյն համալսարանի փիլիսոփայութեան դասընթացքներուն: Առաջին գրութիւնները լոյս տեսած են «<Որիզոն» շաբաթաթերթի «Գրական յաւելում»-ին մէջ, 1994-էն սկսեալ: Մաս կազմած է նաեւ անոր խմբագրական կազմին, ինչպէս նաեւ Լոս Անձելըսի «Բաց նամակ» պարբերականին: Աշխատակցած է զանազան գրական ամսագիրներու եւ թերթերու՝ «Բագին»-ին, «Յառաջ»-ին, «Ինքնագիր»-ին եւ Մարկ Լշանեանի «Կամ» հանդէսին:

¹ Յատուկ անուններու տառադարձումը կու տանք արեւմտահայերէնի հարազատ հնչյունակարգով:

Այս ի՞նչ տեսակ դեպք է, որ հարիւր տարի ետք կը շարունակէ իր կախարհութիւնը բանեցնել անընդմէջ՝ ետեւետեւի յաջորդող սերունդներուն վրայ:

**ՊԱՏԿԵՐ, ՊԱՏՈՒՄ,
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ**

Անցնող քանի մը տարիներուն լոյս տեսան Մարկ Նշանեանի *Պատկեր պատում պատմութիւն* ընդհանուր խո-

Վերապրողը կարող չէ վկայելու պատահարին մասին, ա՛յն իսկ դէպքին, որ զինք դարձուցած է վերապրող:

րագիրը կրող շարքին առաջին եւ երկրորդ հատորները: Գեղեցիկ հատորներ, ճաշակով գեղազարդուած, գրքի գեղարուեստական մասնագիտական ձեւաւորումով, ե՛ւ տառատեսակի, ե՛ւ էջադրումի տեսակէտէ, բան մը որուն գոյութեան գիտակցութիւնն անգամ

չկայ մեր հրատարակիչներէն շատերուն մօտ մինչեւ այսօր: Իսկապէս իւրայատուկ առարկաներ ձեռքին մէջ: Իւրայատուկ մանաւանդ պարփակուած բովանդակութեամբ, երկար ատենէ ակնկալուած ուսումնասիրութիւններով, որոնք բիւրեղացման կը բերեն հեղինակին տարիներու երկայնքին զանազան մօտեցումներով շօշափած հետաքրքրութիւնները:

Անոնք, որոնք ծանօթ են Նշանեանի գիրին ու մտածողութեան, գիտեն, թէ առաջին օրէն անոր գրչին տակ կը յայտնուին մտահոգութիւններ, որոնք պիտի մնան ու խորանան տարիներու երկայնքին: Օրինակ «ԿԱՍ» հանդէսի առաջին թիւերէն կայ թարգմանութեան հանդէպ նախասիրութիւն մը, թարգմանութիւնը ինքնին իբրեւ մտածելու կերպ յաղագս վերլուծական աւելի խորունկ աշխատանքի մը:² Այդ աշխատանքը կը միտի ներառնել Ադէտը իբրեւ հորիզոն, անսալով Յակոբ Օշականի տարիներ առաջ թելադրած «Ադէտը ընդունելու ու մտքին պատշաճեցնելու»³ պարտադրանքին: Ինչո՞ւ այդ պար-

² «ԿԱՍ», Հանդէս վերլուծական, լոյս տեսած են վեց թիւ, առաջինը 1980-ին Պէյրութ, վերջինը 2005-ին Լոս Անճելըս:

³ Մարկ Նշանեան, *Պատկեր Պատում Պատմութիւն, Հատոր 2՝ Մրցակցութիւններ*, Երեւան, Յովհաննիսեան Ինստիտուտ, 2016, էջ 45-46: Ահաասիկ պարբերութիւնը ինչպէս մէջբերուած է Նշանեանի գրքին մէջ. «Իմ թելադրել ուզած Սփիւքը սակայն կ'ընդգրկէ աւելին, քանի մը կարգեր միանգամայն...: Ձոր յօրինէին պարզ որքան որակեալ, հանգամանատր մարդերը, գրող ինչպէս ընթերցող, գործող որքան արհեստատր...: Որոնք բոլորը մեր Ադէտը ընդունելու, իրենց մտքին պատշաճեցնելու ահատր պարտքը կատարէին, իրենք իրենց, միայն ու միայն մտիկ ընելով իրենց խղճմտանքին եւ ոչ թէ ասոր ու անոր ուզածները առնէին մեկնակէտ, ու մեր այնքան պայծառ, անստուեր... կործանումը չարտարերէին աս ու ան սուտ աստուածներէն, քանի որ երկու պատերազմ ու ստեղծմէ առաջ քառորդ դար ողջակէզ մեզ ընելու էին առնուազն պարկեշտ»: Մէջբերումը կու գայ 1946-ին «Նայիրի» պարբերաթերթի մատենաշարով, Հալէպ լոյս տեսած Անդրանիկ Ծառուկեանի *Թուղթ առ Երեւան* հատորէն, որուն համար երկար յառաջաբան մը գրած էր Յակոբ Օշական: *Թուղթ առ Երեւանը* պատասխան մըն էր Գեորգ Աբովի գրիչէն ելած մէկ տողին, որ ինքնին մէկ արտայայտութիւնն էր Խորհրդային վարչակարգին մղած աւելի լայն հակադաշնակցական ու Սփիւքի հայութիւնը պառակտելու միտող պայքարին: Ծառուկեանինը մէկ շունչով ու արեւելահայերէն գրուած հայրենասիրական «պոեմ» մըն է, որ օրին յափշտակութեամբ կարդացուած է: Փաստ՝ հատորին գրեթէ

տադրանքը: Գիտակցութիւնն ու պահանջատիրութիւնը բաւարար չէի՞ն: Ապա՝ ի՞նչ կը նշանակէ «մտքին պատշաճեցնել»:

Նշանեան կը մէջբերէ Գրիգոր Պըլտեանի մէկ անդրադարձը Աղէտը մտածելու Օշականի այս հրամայականին շուրջ. «... աղէտ կոչուածը հողի, քիւի, սպանդի ու ոճիրի խնդիր մը չէ միայն, կալուածը պատմագրութեան ու փաստագրումին: Աղէտ կոչուածը ամենէն առաջ մտքի հարց մըն է»:⁴ Այսինքն դիտարկուածը մտքի խորտակում մըն է եւ ուրեմն զայն բառնալու պարտադրանքը: Նախ պէտք է ընդունիլ խորտակումը, ապա փորձել զայն տանիլ մինչեւ ծայր կարենալ անկէ անդին անցնելու համար, անկէ դուրս ելլելու

համար: Պըլտեանի մօտ ասիկա կը կատարուի բանաստեղծական լեզուին ու արարքին իսկ ընդմէջէն: Գրականութիւնը վայրն է մտածումի ծաւալման: Ուրեմն հարկը տեղ տալու անոր, ներառնելու խորտակումը:⁵ Նշանեան նոյն մտահոգութեամբ է, որ կը ձեռնարկէ Աղէտի մասին մտածումը արեւմտեան մտքի հոլովոյթին բանալու աշխատանքին, փորձելով կապեր հաստատել, վերլուծումի ու թարգմանութեան միջոցով, մասնաւորաբար փիլիսոփայական մտքի ու գրականութեան հոյլ մը հեղինակներու հետ:⁶

Այստեղ է, որ Պլանշոյի որոշ գործերուն հետ հանդիպումը կը խաղայ ձգանի դեր, երբ յանկարծ կը սկսին երեւնալ կապակցութիւնները նոյն փորձառու-

տասնեակի մը հասնող վերատպումները, աննախընթաց իրողութիւն հայ գիրքերու աշխարհին մէջ: Օշականի յառաջաբանը նոյնքան, եթէ ոչ ատելի, արձագանգ ունեցած է, այս անգամ Հայաստանէն այդ տարիներուն հասած միջակէն վար գրական գործերու հանդէպ իր անգիշող կեցուածքին իբրեւ հակադրութիւն, որուն հետեւանքը եղած է գրողի անձին դէմ ելած աննախընթաց գրողը այսպէս կոչուած «հայաստանասէր» հատուածին կողմէ: Անհատատալի է օրին հրապարակը ողողած մաղձը, որ հասած է մինչեւ անգամ հակակրանքի երեկոյի մը կազմակերպումին: Օրերն ու մթնոլորտը պայթուցիկ էին: Եօթանասուն տարի հեռաւորութենէ ապշեցուցիչը Օշականի յտակատեսութիւնն է ընդհանրապէս բայց մանաւանդ՝ իր անուանումով՝ մեր «Աղէտ»ի փորձառութեան ընկալումը ոչ միայն որպէս պատմական դէպք, ենթակայ քաղաքական շահերու, այլ ենթակային խորերը չափող իրադարձութիւն, որուն հետ դէմ յանդիման գալ է պէտք, եւ ոչ թէ մերժում կամ շրջանցում: Այստեղ հաւանաբար արուեստագէտի փորձառութիւնն է խօսողը երբ գրողը կ'ուզէ դէպքը դարձնել մտածման առարկայ: Այս մասին տես Նշանեանի հոյակապ «Մուտք»ը նշուած հատորին սկիզբը:

⁴ Նոյն, էջ 46:

⁵ Պըլտեանի մօտ սկիզբէն կայ լեզուի մտահոգութիւնը, որ մտքի խորտակման հետ կը կապուի: Ատիկա կ'երեւի բանաստեղծական գործերուն մէջ, օրինակ տողերու կտորատումով ապա նաեւ իբրեւ բանաստեղծութեան յղացքի խորտակում: Տես օրինակ կարեւոր սակայն քիչ կարդացուած *Հակաքերթուած* հատորը, Լոս Անճելըս, «Հայ Սփիւռք» մատենաշար, 1979: Աւելի ուշ այս մտահոգութիւնը կ'անցնի արձակին, ուր պատումի կերպը ինքնին կը դառնայ խորտակումը ըսելու ու բառնալու ձեւը: «*Լեզուն պէտք էր յիշեր ինչ որ զինք դարձուց անապատ*» կը գրէ ան օրինակ *Անունը լեզուիս տակին* մէջ, Փարիզ, մատենաշար «Երկ», 2003, էջ 328:

⁶ «ԿԱՄ»ի էջերուն մէջ օրինակ ու Նշանեանի գրիչով կան թարգմանութիւններ Պէնիամինէ, Պլանշոյէ, Նիցչէէ, Իւնկըրէ, Պաթայլէ, Պեռմանէ, Ժ.Լ. Նանսիէ: Ինքնագիր գրական հանդէսի առցանց էջին վրայ կայ Սայիտ, իսկ վերջերս յոյս տեսած *Ներման հարցը* հատորին մէջ կայ Տեռիտա (*Ներման հարցը՝ ժողովածոյ*, Խմբ. Գ. առնիկ Ա. Բ. Գոյունեան, Մոնթրէալ, «Բան եւ գիր» մատենաշար, 2017): Այս ամէնը մեր տրամադրութեան տակ եղածէն նմոյշ մըն են միայն պարզապէս ցոյց տալու համար այդ աշխատանքին հետաքրքրութեան դաշտը: Նշանեանի մօտ թարգմանութեան հանդէպ հետաքրքրութիւնը լոկ թարգմանութիւն հրանցնելու սիրոյն չէ, այլ վերջաւորութենէն դիտար-

թեան տարբեր երեսակները կազմող թե-
լերուն միջեւ: 2013-ին Նշանեան կը հրա-
տարակէ *Վիպումներ* հատորը, որ
կ'ընդգրկէ Պլանշոյէն երեք կարճ կտոր-
ներ՝ «Մահավճիռը» (1948), «Պատո՞ւմ
մը» (1949) եւ «Վերջին մարդը» (1957),
առաւել անոնց շուրջ ուսումնասիրութիւն
մը իբրեւ վերջաբան: *Պատկեր պատում
պատմութիւն* շարքի առաջին հատորի
առաջին երկու բաժինները շատ աւելի

ընթացին մը, զայն կապելով Պլանշոյի
«Վերջին մարդը»ին: Հատորին ենթա-
խորագիրն է «փիլիսոփայական բարե-
կամութիւն մը», ակնարկելով ֆրանսացի
այս երկու գրողներու մտաւորական
մտերմութեան, մանաւանդ մէկէն միւսը
զացող մտածումի թելերուն: Նախ՝ ին-
չո՞ւ Պլանշոյ:

ՊԼԱՆՇՈՅԻ ԱՐՁԱԿԻՆ ՀԵՏ ՀԱՆԳԻՊՈՒՄԸ

Այս ի՞նչ տեսակ հրէշային դէպք է, որ կրնայ պատահիլ առանց անոր ճշմարտութիւնը հաստատող վկայի: Կա՞յ առանց ճշմարտութեան դէպք:

մանրամասն կ'ուսումնասիրեն այս երեք
պատումներէն բխող նիւթերը, անոնց
աւելցնելով պատկերի ու մահադիմակի
մասին գլուխ մը՝ մեկնելով լուսանկարիչ
Գարոլ Ֆէքթէի մէկ գիրքէն, իսկ երրորդ
բաժինը կ'ընդգրկէ Պաթայիի ներքին
փորձընկալումին մասին ուսումնասի-

Մորիս Պլանշոյ՝ ինչպէս Նշանեան կը
նշէ, Ի. դարու ֆրանսական գրականու-
թեան անշրջանցելի անուններէն մէկն է,
ոչ թէ անպայման իր գործերուն ժողովր-
դականութեան, այլ՝ այսր Ատլանտեան
կամ այդը մտաւորականներու լայն խաւի
մը կողմէ որդեգրումին պատճառով:
Պլանշոյ իր երկար կեանքին ընթացքին
արտադրած է մտածողական արձակի
բազմաթիւ հատորներ, ուր ի մի կու գան
գրականն ու փիլիսոփայականը յաճախ
մէջ-ընդմէջ: Չուտ փիլիսոփայական գործ
մը չէ անորը, սակայն գրականութիւնը
կ'ընդունի իբրեւ մտածումի հիմնական

կող աշխատանք մը, լեզուն Պէնիամիւնի իմաստով «զուտ լեզու»ի իր նկարագրին մէջ ըմբռնող: 1980-
ին կատարած առաջին իսկ թարգմանութիւնը Պէնիամիւնէն՝ «Թարգմանիչին պարտականութիւնը»
խորագրով («ԿԱՄ» թիւ 1), այդ նիւթին շուրջ է: *Պատկեր պատում պատմութիւնի* առաջին հատո-
րին մէջ պիտի գրէ՝ «... կը թարգմանեն արեւմտահայերէն, լեզուի մը մէջ որ կը «վերակենդանացնեն»
թարգմանելու պարզ արարքովս, լեզուի մը մէջ որ տասնամեակներէ ի վեր չէ թարգմանած, լեզուի մը
մէջ որ այդ իմաստով (բայց ուրիշ ի՞նչ իմաստ կայ) հասած է իր վախճանին, եւ ես թարգմանելով՝
ա՛յ աւելի կը մօտեցնեմ զայն իր վախճանին, կը կենդանացնեմ ու կը մեռցնեմ զայն, կը վերածեմ
զայն վերապրող լեզուի մը» (էջ 137) եւ աւելի առաջ թարգմանութիւնը «...որպէս զմշտումը լեզուին,
անոր հրաշագեղ յաւերժացումը, երբ թարգմանութիւնը այլեւս ո՛չ մէկ ընթերցողի համար է, ո՛չ մէկ
մշակոյթի, ո՛չ մէկ նպատակի, ո՛չ մէկ փոխանցումի» (էջ 109-110): Նշանեան կը գծէ զուգահեռը թարգ-
մանութեան ու Պլանշոյի արձակին մէջ երեւցող պատկերի երեւոյթին, որ կու գայ մահադիմակի ձե-
ւին տակ: «Դիակը ինքնիր պատկերն է» պիտի գրէ ան, տողը առնելով Պլանշոյէն ու կապելով զայն
Գարոլ Ֆէքթէի գործերուն (էջ 23) ու ապա լեզուին ալ պիտի տայ նոյն կարգավիճակը «ինքնիր
պատկերը» դառնալու եւ ասիկա գրականութեան, բայց մասնաւորաբար թարգմանութեան մէջ:
Պատկերի ու թարգմանութեան ինչպէս նաեւ պատմութեան թեմաները կը կազմեն գրքին մնացեալ
հաստ լարերը, որոնք սակայն կը մնան դուրս այս ակնարկի սեւեռումէն:

պարունակ, մանաւանդ հոգն, ուր փիլիսոփայական լեզուն անկարող է տանելու միտքը առաջ:

Ինչպէս նշեցինք, նոր չէ Նշանեանի հանդիպումը Պլանշոյի գործին հետ: Առաջին օրէն կայ անիկա թարգմանութեան ընդմէջէն: Ինչ որ նոր է սակայն Նշանեանի տարիներու երկայնքին զարգացուցած զանազան թեմաներու ազուցումն է ու անոնց ընթերցումը Պլանշոյի գործին մէջ: Ի՞նչ են այդ թեմաները: Նշանեան տարիներու երկայնքին տուած է բազմաթիւ դասախօսութիւններ ըլլա՛յ հայախօս համայնքներէ ներս, ըլլա՛յ համալսարանական միջավայրերու ու գիտաժողովներու ընթացքին եւ վերջին տասնամեակին մանաւանդ Հայաստան: Նորութիւնը այն է, որ թեքնաբանական ոլորտի յեղաշրջումին բերած դիւրութիւններուն իբրեւ հետեւանք՝ վերջինները կան այսօր իբրեւ տեսագրութիւն եւ անմիջական կերպով տրամադրելի են որեւէ ատեն: Youtube-ի արագ պրպտում մը կը բերէ ահաւասիկ հետեւեալ վերնագիրները. «Ժորժ Պաթայլ, Մորիս Պլանշոյ. ո՞վ է վերապրողը», «Վերապրածները», «Թարգմանութիւն եւ թարգմանելիութիւն», «Թարգմանել օտարութեան մէջ», «Պաթայլ՝ անմարդկայինի փորձընկալումը», «Ենթական՝ ինքնիշխանութիւն եւ գերիշխանութիւն», «Կորսնցրնել պատմութեան զգացողութիւնը» (Ֆրանսերէն) եւ այլն: Վերապրող, ենթակայ, թարգմանութիւն, անմարդկայինը: Ասոնց տակ պիտի երեւին նաեւ՝ վկան, պատկերը, լուսանկարը, մահադիմակը, այս ամէնը աղէտալիի, դէպքի

հորիզոնին վրայ ու պատումի հարցին հետ առնչուած: Այստեղ պիտի փորձենք լուսարձակը բանալ ասոնցմէ քանի մը հատին վրան, մանաւանդ պատումի ու վերապրողի կերպարի ներկայակցութեան, ինչպէս որ զայն երեւան կը բերէ Նշանեան Պլանշոյի որոշ շրջանի արձակներու երկայնքին: Տողը, որ գուցէ լաւագոյնս կը խտացնէ այս յարաբերութիւնը Պլանշոյի մօտ, հաւանաբար հետեւեալն է. «Պատո՞ւմ մը: Ո՛չ, ո՛չ մէկ պատում այլեւս, երբեւիցէ»:⁷ Ինչի՞՞ մասին է ակնարկը եւ ի՞նչ կը նշանակէ պատում (récit):

ԵՆԹԱԿԱՅ ԵՒ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Տողը կու գայ Պլանշոյի «Պատո՞ւմ մը» կոչուող կարճ արձակէն լոյս տեսած առաջին անգամ այդ վերնագրով 1949-ին: Տարիներ ետք՝ 1973-ին՝ Պլանշոյ պիտի վերահրատարակէ զայն այս անգամ անոր տալով նոր վերնագիր մը՝ «Օր ցերեկուան խելագարութիւնը»: Նշանեան կը բացատրէ, թէ վերնագրի այս փոփոխութիւնը մաս կը կազմէ հեղինակին մօտ պատումի էութեան բացայայտումին հետ պատմելու գործողութեան ետ քաշուելուն: Պլանշոյի առաջին քանի մը գործերը բացայայտօրէն կը կրեն «վէպ» վերտառութիւնը, որմէ ետք անիկա տեղի պիտի տայ «պատում» եզրի գործածութեան, ապա այդ մէկն ալ պիտի անհետանայ, երբ արձանագրուի անոր դէմ արձակուած «ո՛չ»ը: Այնուհետեւ գրուածքը կարծես պիտի դառնայ այդ մերժումը բեմադրելու վայրը: Ո՛չ մէկ պատում: Սակայն

⁷ Մորիս Պլանշոյ՝ *Վիպումներ*, թրգմն. Մարկ Նշանեան, Ինքնագիր գրական ակումբ, Երեւան, 2013, էջ 124:

պետք է հասկնալ, թե ինչո՞ւ:

Նշանեան տող առ տող կը բանայ գրութեան ծալքերը՝ մէջտեղ բերելով անոնց ընդերքին պահուած կապակցութիւնները: Պատմողը զոհ կը դառնայ արկածի մը, որուն պատճառով կը վնասուի տեսողութիւնը, թէև բժիշկները կարծես թէ կը վերականգնեն զայն, սակայն այդ պատահարը կը ստեղծէ առաջ մը եւ վերջ մը: Արկածէն առաջ ան պահ մը կ'անդրադառնայ կարելիութեան մը, որուն չէր անդրադարձած մինչ այդ: «Դուրսը, կարճատես տեսիլք մը ունեցայ»⁸ կ'ըսէ ու կը նկարագրէ, թէ ինչպէս կը տեսնէ կին մը մանկասայլակով ու մարդ մը որ դուռը կը բռնէ որպէսզի սայլակը սեմէ մը ներս առնեն: Անմիջապէս ետք ան կը նկարագրէ գառանցելու աստիճան յուզմունք յառաջացուցած փորձառութիւն մը: «Ահաւասիկ կը հասնի, այդպէս կը խորհէի, վերջաւորութիւնը կու գայ, բան մը կը պատահի, վերջաւորութիւնը կը սկսի: Ուրախութիւնս չափ ու սահման չունէր»:⁹ Նշանեան կը բացատրէ, թէ պատահարը չի կայանար պատահածին մէջ, որ հասարակ տեսարան մըն է, այլ պատմողին մօտ պատահարի մը վկան ըլլալու կարելիութեան անդրադարձին, բան մը, որ սովորական կրնայ թուիլ որեւէ անձի, որեւէ ենթակայի: Վերջապէս ականատեսի վկայութեան կարելիութիւնը ենթակայի հասկացողութեան մաս կը կազմէ: «Վկայ» բառին մէջ կայ տեսնելու եւ պատմելու անքակտելի

կապակցութիւնը, միշտ ճշմարտութեան սիրոյն»,¹⁰ կը գրէ Նշանեան: Աւելի անդին ան մանրամասն պիտի բացատրէ ինքնակայ ենթակայի յղացքին յառաջացումն ու զարգացումը ԺԸ. դարուն, երբ տեղի կ'ունենար «ենթակային յեղափոխութիւնը, որուն հետեւանքով ենթական կը դառնայ (կամ դարձած է) ինքնակայ՝ որպէս ինքն իր արտադրած օրէնքին հպատակող»:¹¹ Ենթական անցած է ինքնակայացման շրջանէ մը: Այդ կարողութիւնը ուրեմն ենթադրուած է բոլորին մօտ: Հապա եթէ կորուսուէ՞ր: Պլանշոյ ճիշդ այդ է, որ կը բացայայտէ երբ վկայութեան երեւումը կը նկարագրէ որպէս պատահար, այսինքն բան մը որ կը պատահի: «Վկայ ըլլալն է որ կը յայտնուէր» կը գրէ Նշանեան «... անկարելիութեան հորիզոնէն գատուելով... վկայի մահուան հորիզոնէն»: Դիտարկուածը ուրեմն վկայ ըլլալու կարողութեան վախճանն է: Տարօրինակ կը թուի այս կարելիութիւնը: Ինչպէ՞ս կարելի է կորսնցնել այդպիսի կարողութիւն եւ ի՞նչ կը պատահի անոր, որ կը կորսնցնէ զայն:

ՊԱՏՈՒՄԻ ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆԸ

Վկայութեան կարելիութեան անդրադարձին կը զուգադիպի կամ անմիջապէս կը յաջորդէ տեսողութեան արկածը: Պատմողին աչքին մէջ ապակի կը փշրուի, որուն կը յաջորդէ բժշկական խնամքի ու ապաքինումի շրջան

⁸ Պլանշոյ, էջ 114:

⁹ Նոյն:

¹⁰ Նշանեան, *Պատկեր Պատում Պատմութիւն, Հատոր 1՝ Փիլիսոփայան բարեկամութիւն մը*, Երեւան, Յովհաննիսեան Ինստիտուտ, 2015, էջ 21:

¹¹ Նոյն, էջ 28:

մը եւ կ'իմանանք, թէ ենթարկուած է հարցուփորձի: Ո՞վ են հարցուփորձը կատարողները: Երկու էին կ'ըսէ պատմողը՝ մէկը տեսողութեան մասնագէտ, միւսը հոգեկան հիւանդութիւններու: «Խնդրած էին ինձմէ. Պատմեցէ՛ք «ճշգրտօրէն» ինչպէս տեղի ունեցան այդ բոլորը: Պատմե՞մ մը: Սկսայ»: ¹² Հոս կը վերադառնայ գրքին առաջին էջին առաջին տողը ու յանկարծ կ'անդրադառնանք, թէ մինչեւ հիմա պատմուածը խոստովանութիւն մըն էր, պատմելու կոչի մը ի պատասխան եղած, որմէ ետք սակայն հարցաքննողները կը պահանջեն որ ան անցնի «հաւաստի անցուդարձերուն»: «Ինչպէ՞ս թէ՛ հաւաստի անցուդարձերուն» կ'ըսէ պատմողը, «պատումս վերջացած էր», որմէ էջ մը ետք թեքսթը կ'աւարտի հոն, ուր կ'ըսէ «ո՛չ մէկ պատում այլեւս, երբեւիցէ»: Ի՞նչ է կատարուածը:

Նախ՝ յստակ է որ պատմողը անցած է տեսողութիւնը հարուածած արկածէ մը: Միայն տեսողութի՞ւնը: Պատահածը սովորական արկած մը չ'երելիր, որով ստեղծած է առաջ մը եւ վերջ մը, որոնք խզման վիճակի մէջ են, զայն դարձնելով միջանկեալ վիճակի մը բնակիչը, վերապրող մը: Կ'ենթադրուի սակայն, որ տակաւին կարող է վկայելու իր գլխուն եկածին մասին, այսինքն տալու դէպքերը ինչպէս որ եղան: «Ո՞վ ասակի նետեց ձեր դէմքին» ¹³ կը պահանջեն իրմէ հարցաքննողները ու կը ստիպեն, որ անցնի «հաւաստի անցուդար-

ձեր»ուն: Հարցը է այն, որ պատմողը կ'ըսէ, թէ արդէն պատմած է ինչ որ պատահեցաւ: Հարցաքննողները սակայն կը պնդեն, նոյն ատեն աւելցնելով, որ պատմելիքը ամենայնդէպս նորութիւն պիտի չբերէր, որովհետեւ արդէն գիտէին ամէն բան: Տարօրինակ կացութիւն է ասիկա: Աւելի տարօրինակ է այն, որ պատմողը ինք կարող իսկ չէ հասկնալու թէ ի՞նչ կ'ուզեն իրմէ, ի՞նչ կ'ուզեն ըսել երբ կ'ըսեն «հաւաստի անցուդար-

Երբ Նշանեան կը գրէ «աղէտը վկային մահն է մարդուն մէջ»՝ յստակ է, որ դէմ յանդիման կը գտնուինք մարդկութեան աղէտին առջեւ, որովհետեւ անվկան վերջին մարդն է:

ձեր»: Պլանշոյ հոս կ'աւելցնէ արտառոց տող մը պատմողի բերնին մէջ. «Ստիպուեցայ ընդունիլ որ անկարող էի պատահածներով պատում մը կազմելու: Կորսնցուցած էի պատմութեան զգացողութիւնը»: ¹⁴ Նշանեան գրքի երեք բաժիններէն մէկը ամբողջութեամբ պիտի տրամադրէ այս տողի մեկնաբանութեան, նախ ընթանալով Տեռիտայի քայլերուն վրայէն, ապա սակայն մեկնաբանութիւնը տանելով աւելի անդին, հոն ուր Տեռիտա չէ շարունակած: Չէ ուզած տեսնել հետեւանքը կ'ըսէ Նշանեան: ¹⁵ Ո՞վ է վերապրողը: Ի՞նչ դէպք է, որ զինք կը դարձնէ վերապրող:

¹² Պլանշոյ, էջ 123:

¹³ Նոյն, էջ 122:

¹⁴ Նոյն, էջ 123-124:

¹⁵ Տե՛ս Նշանեան, Հատոր 1, էջ 165-241, ինչպէս նաեւ «Կորսնցնել պատմութեան զգացողութիւնը» (ֆրանսերէն դասախօսութիւն) <https://www.youtube.com/watch?v=4L2Oe8xn5Aw> (ստուգուած՝ 21 Յուլիս 2017):

ՎԵՐԱՊՐՈՂ ԵՒ ՎԿԱՅԻՆ ՄԱՀԸ

«Մահավճիռը»ին մէջ, որ երկու մասով աւելի երկար արձակ մըն է, աւելի յստակ կ'ուրուագծուի վերապրողի կերպարը: Հայերէն «մահավճիռ» եզրը կը թարգմանէ ֆրանսերէն «arrêt de mort» դարձումաձքը, սակայն անոր կը պակսի ֆրանսերէնին մէջ երեւցող միւս երեսը, որ հակառակ ուղղութեամբ կ'ընթանայ, որովհետեւ «arrêt de mort» նաեւ բառացիօրէն կը նշանակէ մահուան կասեցում: ««Վերապրիլ»ը անշուշտ ամէն տեղ է», կը գրէ Նշանեան «սկսելով վերնագրէն» ու աւելի վար՝ ակնարկելով մահուան դատապարտութեան դատավճիռի գործադրման յապաղումին հետեւանք եղող սպասման վիճակին՝ ան կ'աւելցնէ՝ «վերապրողը արդէն մեռած է ձեռով մը, կամ մեռած պէտք է ըլլար»:¹⁶ Առաջին բաժնի պատմողն ալ կը գտնուի այդ վիճակին մէջ, որով բժիշկը իրեն ըսած է. «Զանի որ երկու տարիէ ի վեր պէտք է մեռած ըլլայիք, ինչ որ կը մնայ ձեր կեանքին յամուրդ նկատեցէ՛ք»:¹⁷ Ասիկա մէկ երեսն է վերապրողին: Կայ նաեւ յաւելեալ երես մը:

Ինչպէս տեսանք «Պատո՞ւմ մը»ին պատմողն ալ վերապրող մըն էր, իր պարագային տեսողութեան պատահարէ մը վերապրող, որուն ընթացքին ոչ թէ միայն կորսնցուցած էր տեսողութիւնը, այլ նոյն ատեն կամ ճիշդ անկէ առաջ ու պահուան մը համար միայն տիրացած էր աւելի պայծառ, կարծես անդեմական տեսողութեան մը, խելագարու-

թեան մատնող պայծառութեամբ, որ իրեն համար բեմադրած էր վկայելու կարողութեան գիտն ու կորուստը միաժամանակ: Գիտը ինքնին կորուստն է, կորուստին գիտը. կը նշանակէ կարժամանակ երբ վկայութիւնը կարելի էր: Հիմա ոչ եւս: Երբ հարցաքննողները կը պահանջեն պատահարին մասին «հաւաստի իրադարձութիւնները» ու ան չի հասկնար պահանջուածը, հոն յստակ կը դառնայ, թէ ինչ է կատարուածը: «Ինչպէ՞ս թէ՛ «հաւաստի անցուդարձեր», հարց կու տայ ան: «Պատումս վերջացած էր»: Վերապրողը կարող չէ վկայելու պատահարին մասին, այն իսկ դէպքին, որ զինք դարձուցած է վերապրող: Այսինքն՝ վերապրողը չի կրնար ըլլալ այդ մէկ դէպքին վկան: Մէկ դէպք, այո՛, սակայն ատո՞վ իսկ ամէն բան տակն ու վրայ ընող, որով կ'անդրադառնանք, թէ վերապրողին մօտ խախտած է «վկայելու կարողութիւնը, տեսնելու-պատմելու այնքան բնական գոյզը... որ կը սահմանէ մեր մարդկայնութիւնը»:¹⁸ Ասկէ Նշանեան կը հետեւցնէ երկու բան:

Նախ կը նշանակէ, թէ վերապրողին մէջ սպաննուած է վկան: Սպանութիւն մըն է, որովհետեւ վկան ենթադրաբար ներկայ պէտք էր ըլլար: Առանց վկայի չի՞ք ենթակայ, որովհետեւ այս երկուքը իրար կապուած են: Ենթական այլին վկայութիւնը հաստատելով կը գոյանայ, ինքնանդրադարձ կերպով: «Առանց այլի գիտակցութեան, չկայ ինքնակայ ենթակայ»,¹⁹ կը գրէ Նշանեան: Ուրեմն անհրաժեշտ է վերապրո-

¹⁶ Նշանեան, Հատոր 1, էջ 123:

¹⁷ Պլանշոյ, էջ 12:

¹⁸ Նշանեան, Հատոր 1, էջ 21:

¹⁹ Պլանշոյ, էջ 274:

դի երեւութաբանութիւն մը կը շարունակէ ան, սակայն առանց ենթակայի փորձառութեան ինչպէ՞ս կրնայ գոյութիւն ունենալ որեւէ երեւութաբանութիւն: Այս տեսակի աշխատանք մը պիտի նմանէր «Զառակուսի շրջանակի մը»,²⁰ կ'աւելցնէ ան: Բայց եւ այնպէս այդ չէ՞ Պլանշոյի ցոյց տալ ուզածը գրականութեան գոտին մէջ: Ահաւասիկ անոր կարեւորութիւնը: Պլանշոյի մօտ «գրականութիւնը կը դառնայ երեւութաբանական տարրալուծարան մը»,²¹ կը գրէ Նշանեան: Փաստօրէն միայն ու միայն հո՞ն կարելի է «երեւման բերել» վերապրողը, վերապրողը իր բո՛ւն էութեամբ, այսինքն վկային սպանութիւնը կրողի իր լման հանգամանքով, հոն երբ տակաւին ան չէ՛ հերքած ինքզինք, ինչ որ պիտի տեսնենք: Գրականութիւնը, որով երեւնալիքը թիւերէն ու փաստերէն անդին է, պատմութեանէն դուրս տեղ մը, վկայի մահուան մութին մէջ, եւ ուրեմն լեզուի սահմաններուն:

Կապը ահաւասիկ կրկին թարգմանութեան հետ, թարգմանութիւնը իբրեւ սահմանային գործողութիւն ի խնդիր գուտ լեզուին:

Ապա կը նշանակէ, թէ այդ դէպքը առանց վկայի դէպք մըն է: Այս ի՞նչ տեսակ հրէշային դէպք է, որ կրնայ պատահիլ առանց անոր ճշմարտութիւնը հաստատող վկայի: Կա՞յ առանց ճշմարտութեան դէպք: Այստեղ Նշանեան կրկին կը հետեւի Տեռիտայի վերլուծումին սակայն զայն կը տանի քայլ մը անդին. «Տեռիտա Պլանշոյի մօտ կը կարդայ ճշմարտագերծ դէպքը, որ աշխարհի միւս բոլոր դէպքերուն չի նմանիր, քանի որ բոլորը կը հպատակին ճշմարտութեան օրէնքներուն, իսկ այս մէկը ըստ էութեան ճշմարտագերծ է, ֆրանսերէն՝ sans vérité: Պատահած է որպէս չպատահած, ունենալով նոյն կառոյցը ինչ որ ունի ցեղասպանական կամեցողութիւններուն արդիւնքը որպէս դէպք»:²² Յնցիչ տողեր են մէկ կողմէ

²⁰ Տե՛ս վերեւ նշուած «Կորսնցնել պատմութեան զգացողութիւնը» դասախօսութեան տեսագրութիւնը: Այս նիւթով չափազանց հետաքրքրական է նաեւ Նշանեանի ֆրանսերէն “Le Sujet de l’Histoire – vers une phénoménologie du survivant” հատորը, Editions Lignes, Փարիզ, 2015: Տե՛ս օրինակ անոր նախաբանը “La mort du témoin et le sujet de l’histoire”: Նշենք նաեւ, որ *Պատկեր Պատմութիւնի* առաջին հատորի Պլանշոյի նուիրուած էջերուն մեծամասնութիւնը լոյս տեսած էին նախապէս այստեղ ֆրանսերէն լեզուով, սակայն նուազ ընդլայնուած կերպով, կազմելով գրքին երրորդ եւ “Survivre” խորագրուած բաժինը:

²¹ Նշանեան, Հատոր 1, էջ 24:

²² Նոյն, էջ 128: Տեռիտայի մեկնաբանութիւնը կու գայ անոր Պլանշոյի նուիրուած “Parages” հատորէն, Editions Galilée, Փարիզ, 2003: Ի դէպ, այս նիւթը ծաւալուն ուսումնասիրութեան ենթարկած է Նշանեան իր “La Perversion historiographique” գրքին մէջ, Editions Lignes, Փարիզ 2006: Կայ նաեւ անգլերէն թարգմանութիւնը՝ “The Historiographic Perversion”, Columbia University Press, NY, 2009, Կիլ Անիճարի վերջաբանով: Գիրքը կը բացուի նշանաւոր տողով մը, որ թէեւ կրնայ առաջին ընթերցումով գաթակղեցուցիչ թուալ, սակայն հաւանաբար լատագոյնս կը խտացնէ գրքին գլխաւոր վիճարկումը՝ «Յեղասպանութիւնը իրողութիւն մը չէ (Genocide is not a fact)»: «Իրողութիւն մը չէ, որով է՛ իրողութեան իսկ քանդումը, իրողութեան հասկացողութեան քանդումը, իրողութեան մէջ իրողակամին քանդումը (Genocide is not a fact because it is the very destruction of the fact, of the notion of fact, of the factuality of fact)»: Յստակ է, թէ այստեղ վիճարկումը յղացական գետնի մը վրայ կ'ընթանայ, եւ ոչ անպայման փաստագրական: Գրքին առաջին երկու գլուխները կը մեկնին ինստուականներուն Ֆրանսա տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանութեան նիւթով հանրային վիճաբանութիւններէ, առաջինը ամերիկացի պատմաբան Պեռնար Լուիսի, երկրորդը ֆրանսացի պատմաբան Ժիլ Վայնշթայ-

որով ըստածը աներեւակայելի բան մը կը թուի (ճշմարտագերծ դէպք), բայց նաեւ որով կապը կը կատարուի վերապրողին ու ցեղասպանական կամե-

«Վերջին մարդը ուրեմն վկայ չունեցողն է, քանի որ վերջինն է: Վկայ չունենալով չի կրնար նաեւ ըլլալ ինքն իր վկան, եւ դատապարտուած է նախ եւ առաջ ինքն իրեն համար, ինքն իր աչքին, մեռած ըլլալու, մեռնելէ իսկ առաջ»:

ցողութեան կառոյցին հետ: Գէպքին ճշմարտագերծ հանգամանքը կը գուգադիպի վկայութեան արգիլումին հետ, որ զայն կը նետէ պատմութենէն դուրս: «Ինչպէ՞ս կարելի է ըսել «Ա՛յս է որ պատահեցաւ» դէպքի մը մասին որ իր արգիլումը կը կրէ ինքն իր մէջ, եւ ուրեմն

նաեւ իր ճշմարտագերծ հանգամանքը»²³ կը գրէ Նշանեան ու կը շարունակէ աւելի անդին՝ «Այդ իմաստով ճշմարտագերծ դէպք, աղէտահար պատահար»:²⁴ Մէկն ու միւսը նոյն երեւոյթին տարբեր երեսներն են: Տեռիտայի մատնանշած դէպքին ճշմարտագերծ հանգամանքն է, որ զայն կը բանայ աղէտալիի հորիզոնին: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ ճշմարտագերծը անասելին է՝ պատմութենէն դուրսը եւ իբրեւ այդ անընկալելին: Անիկա գերազանցօրէն սարսափելի դէպքն է որուն դիմաց լեզուն կը պապանձէ:²⁵ Երբ Նշանեան կը գրէ «աղէտը վկային մահն է մարդուն մէջ»²⁶ յստակ է որ դէմ յանդիման կը գտնուինք մարդկութեան աղէտին առջեւ, որովհետեւ անվկան վերջին մարդն է: Նշանեան առաւել եւս Պլանշոյի արձակին մէջ պիտի տեսնէ ուրուագծումը անոր որ պիտի կոչէ «բացարձակ վերապրող»ը: Պիտի տեսնենք:

նի հետ: Նիւթը անշուշտ անոնց մօտ յայտնուող ուրացողական դիրքորոշումն էր, որ հասած էր մինչեւ դատական ատեան: Գրքին երկրորդ կէտը կը մտնէ դէպքի վկայագրութեան ու արխիւացման տենդի հարցերուն մէջ, բաներ որոնք յար եւ նման են Պլանշոյի մօտ երեւցող հաւաստի իրադարձութիւնները պատմելու հրամայականին եւ անոր նման կը մնան դէպքի կառուցային ոլորտին ենթակայ: Գէպքը իրագործողը կը պնդէ որ պատմաբանները տան իրենց վճիռը, քաջ գիտնալով որ ան ի սկզբանէ ի գործ դրուած էր իբրեւ ճշմարտագերծ դէպք, այսինքն իր հերքումը կը կրէր ինքն իր մէջ: Ասոր մէջ կը կայանայ Նշանեանի վերնագրին մէջ երեւցող «պատմագիտական խտտորում»ի իմաստը: Գիրքին մասին տես Նանոր Գարանեանի գեղեցիկ գրութիւնը՝ <http://www.oxonianreview.org/wp/genocide-is-not-a-fact/>, իսկ անգլերէն թարգմանութեան մասին Սիքիէլ Լիզնպերկի գրախօսականը *Journal of Genocide Research*ի 10 Մայիս 2012 թիւին մէջ՝ <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14623528.2012.684762>, որուն պատճէնը տրամադրելի է նաեւ այստեղ՝ https://www.academia.edu/11710747/Review_of_Marc_Nichanian_The_historiographic_perversion_Journal_of_Genocide_Research (բոլորը ստուգուած 21 Յուլիս 2017):

²³ Նոյն, էջ 127:

²⁴ Նոյն, էջ 159:

²⁵ Պապանձումի երեւոյթը փոխ կ'առնենք Գրիգոր Պըլտեանի *Անունը լեզուիս տակ* նշուած հատորէն, էջ 309: Հոն անիկա կը կապուի դէպքին անուն տալու անկարելիութեան հետ. «Ինչպէ՞ս էր, ինչպէ՞ս եղաւ, ի՞նչ, ինչպէ՞ս կոչել, ամենէն դժուարը արդէն այդ չէ՞, գտնել անունը, անուն մը, որ ոչ թէ կը փարատէ ամէն անձկութիւն այլ կը մեղմէ զայն, եւ մէկէն ու վերջնականօրէն կը փակէ պապանձումի ժամանակը»:

²⁶ Պլանշոյ, էջ 278:

**ՎԵՐՋԻՆ ՄԱՐԴԸ
ԵՒ ԲԱՅԱՐՁԱԿ ՎԵՐԱՊՐՈՂԸ**

Վիպումները հատորի երրորդ արձակը կը կոչուի «Վերջին մարդը»: Ո՞վ է այդ վերջին մարդը: Ենթակայի ինքնագիտակցութիւնը՝ ըսինք՝ հայելական է, կը հիմնուի այլի գիտակցութեան վրայ: «Ենթակայ մը կայ որպէս այլին գիտակցութիւնը: Եւ ուրեմն որպէս վկայ»:²⁷ Պահ մը երեւակայենք, թէ մնացած է միմակ, վերջինը: Յստակ է թէ պիտի չունենար իր մասին վկայող: Աւելի սարսափելիին այն է, որ պիտի չկարենար վկայել նաեւ ինքնիր մասին, պիտի ըլլար գրկուած վկայութեան կարողութենէն, ինքնիր վկան ըլլալու կարողութենէն: Վերջին մարդը այն մէկն է որուն մէջ ջնջուած է, բնաջնջուած է վկան:²⁸ Ասիկա յստակ է: Վերջին մարդը նաեւ վերապրող մըն է: Վերապրած է իր մէջ վկան սպանած դէպքէն: Մակայն եթէ այդ դէպքը «ճշմարտագերծ» է, ինչպէս կը նշէ Տեոփտա, կը նշանակէ թէ վերապրողը չի կրնար վկայել դէպքի ճշմարտացիութեան մասին: Վերապրողը չի կրնար վկայել: Վերջ: Ասկէ կը ծագի երկու հարցում:

Նախ՝ ի՞նչ ակնկալութեամբ է որ հարցաքննողները վերապրողին կ'ըսեն «պատմեցէ՛ք «ճշգրտօրէն», առաւել եւս երբ պատմողը դիտել կուտայ թէ՛ «պատասխանս նորութիւն մը պիտի չբացայայտէր, քանի որ շատոնց ի վեր ամէն ինչ բացայայտ էր»:²⁹ Ինչո՞ւ պատմել

ուրեմն: Սովորական շփոթութիւնն է՝ կը բացատրէ Նշանեան՝ վկային եւ վերապրողին միջեւ: «Վերապրողը կը նկատուի վկայ... պէտք է պատմել իր փորձառութիւնը»:³⁰ Ասիկա մաս կը կազմէ ցեղասպանական կամեցողութեան բանեցման կերպին, որով հերքումը մաս կը կազմէ անոր ներքին կառոյցին: Գործադրման իսկ պահուն, վկայի սպանութեան իսկ պահուն անիկա վերապրողին կ'ըսէ պատմել, քաջ գիտնալով որ գործուած ոճիրը իր բնոյթով գերազանցապէս անվկայ ոճիրն է, որովհետեւ վերապրողը կը դնէ վերջին մարդու վիճակին մէջ: Վկան սպանուած է: «Վերջին մարդը ուրեմն վկայ չունեցողն է, քանի որ վերջինն է: Վկայ չունենալով չի կրնար նաեւ ըլլալ ինքն իր վկան, եւ դատապարտուած է նախ եւ առաջ ինքն իրեն համար, ինքն իր աչքին, մեռած ըլլալու, մեռնելէ իսկ առաջ»:³¹

Ապա՝ ի՞նչ կ'ընէ վերապրողը: Վերապրողը կը պատմէ: Անընդհատ կը պատմէ եւ ատով իսկ «կը դաւաճանէ իր փորձառութեան, քանի որ բուն պատմը ուելիքը վկային մահն է վերապրողին մէջ. բուն ոճիրը ... վկային սպանութիւնն է... եթէ պատմուի, եթէ պատմելը կարելի է, եթէ վկայութիւնը տակաւին հնարատր է, ուրեմն վկան չէր մեռնուած վերապրողին մէջ: Իսկ եթէ մեռնուած էր, չկայ վկայութիւն: Չկայ բուն ոճիրին վկայութիւնը: Եւ այդ պարագային՝ «պատմեցէ՛ք» ըսելն իսկ ոճրագործու-

²⁷ Նոյն, էջ 272:
²⁸ Նշանեան, Հատոր 1, էջ 350:
²⁹ Նոյն, էջ 122-123:
³⁰ Նշանեան, Հատոր 1, էջ 125:
³¹ Պլանշոյ, էջ 274:

թիւն է, ուրիշ տեսակի ոճրագործութիւն մը»:³² Ինչո՞ւ ոճրագործութիւն: Որովհետեւ վերապրողը կը տանի իր էութեան ժխտումին: Այս ալ վերապրողին ողբերգութիւնն է: «Վերապրողը ի՛նք չէր կրնար ընդունիլ ի՛ր ճշմարտութիւնը: Վերապրողը ի՛նք դատապարտուած էր ժխտելու ինքն իր էութիւնը եւ ինքն իր ճշմարտութիւնը: Կատարելապէս հա-

«Վերապրողը ի՛նք չէր կրնար ընդունիլ ի՛ր ճշմարտութիւնը: Վերապրողը ի՛նք դատապարտուած էր ժխտելու ինքն իր էութիւնը եւ ինքն իր ճշմարտութիւնը: Կատարելապէս հակասական տիպար ու կերպար, քանի որ իր էութիւնը իր էութեան ժխտումին մէջ կը կայանար», կը գրէ Նշանեան:

կասական տիպար ու կերպար, քանի որ իր էութիւնը իր էութեան ժխտումին մէջ կը կայանար»,³³ կը գրէ Նշանեան:

Ի՞նչ է ուրեմն վերապրողին ճշմարտութիւնը: Անշուշտ չիերքել ինքզինք, այսինքն չտարուիլ պատումի կոչերով, չվերածուելու համար ինքն իր հակերեսին: Միայն այդպէս է որ ան կրնար դառնալ բացարձակ վերապրող, ան որ չի դաւաճաներ իր կոչումին, որ է ըլլալ վերջին մարդը, պահել այդ վերջնութիւնը անեղծ: Ո՞ր վերապրողը պիտի

կարենար ընել ասիկա: Ա՛յս է սակայն Պլանշոյի արձանագրած «ո՛չ մէկ պատում»ին իմաստը ընդդէմ պատումի անընդմէջ կոչերուն: Պլանշոյ այստեղ ո՛չ թէ միայն ցոյց կու տայ, տեսանելի կը դարձնէ, դէպքին պատում պահանջող կառոյցը, ալ նաեւ ո՛չ կ'ըսէ անոր: Այդ ոչը անշուշտ պէտք է արձանագրել: Այդ է որ կը մղէ գրողը: «Եւ ուրեմն 1949-էն մինչեւ 1957, նոյն ծրագիրն է որ կը մղէ Պլանշոյին գրառումը. վերջին մարդուն վերապրողի հանգամանքը պահել անեղծ, իր վերջնութեան պահապանը եւ երաշխատորը ըլլալ»:³⁴

ԱՂԷՏԻ ՀՈՐԻՉՈՆԻՆ

Պլանշոյի այս տարիներու գրականութիւնը ուրեմն վերապրումի վիպական փորձընկալում մըն է եւ անոր «գրականութեան մասին մտածողութիւնը վերապրումի մասին մտածողութիւն է, միշտ»,³⁵ կը գրէ Նշանեան: Ասիկա է ապշեցուցիչը Պլանշոյի մօտ: Ուրկէ՞ զիտեր ան այս ամէնը: Պատերազմը նոր վերջացած էր այդ տարիներուն եւ մարդիկ նոր սկսած էին անդրադառնալ կատարուածի ահաւորութեան: Խօսքը անշուշտ թիւերուն ու աւերին մասին չէ, այլ աղէտի հորիզոնի երեւման՝ մարդկութեան ապագայ մայրամուտին: Վերջնական Լուծումի ու հիւլէական պայթումներու փայլատակումին ընդմէջէն պահ մը կարծես՝ իր պատմողին նման՝ ականատես եղած էինք վկայութեան կարողութեան կո-

³² Նշանեան, Հատոր 1, էջ 125:

³³ Նոյն, էջ 28:

³⁴ Պլանշոյ, էջ 279:

³⁵ Նոյն, էջ 268:

րուստի հնարաւորութեան: Ապագան էր կարծես որ պահ մը ուրուականի մնան ցոյց տուած էր իր սահմնկեցուցիչ դիմագիծը:

Պլանշոյի կը պարտինք դէպքին պատումնային կառոյցի բացայայտումը: Տեռիտա ցոյց տուած էր անոր ճշմարտագերծ հանգամանքը: Նշանեան այդ ընթերցումը տանելով քայլ մը անդին զայն կը կապէ ցեղասպանական կամեցողութենէն վերապրողի փորձառութեան: Բան մը որ ո՛չ Տեռիտա տեսած էր, ո՛չ ալ իր հետետորդները:³⁶ Պէտք էր գուցէ ետին ունենալ աշխարհ մը կուլ տուած աւագներէն անցքը: Ապշեցուցիչ ընթերցում մըն է ու աննախընթաց իր տարողութեամբ ու տեսանկիւնով: Նշանեան հարիւր տարի է ինքնիր վրայ դարձող փորձառութիւն մը կարծես մէկ անգամէն կը հանէ իր կրկնողական հունէն մեր առջեւ բանալով զայն հասկնալու ու մեկնաբանելու նոր տեսանկիւններ: Տակաւին այստեղ ուրուագծեցինք անոր մէկ երեսը միայն: Նշանեան նոյն երետոյթին պիտի մօտենայ նաեւ պատկերի հաս-

կացողութեան ընդմէջէն ինչպէս նաեւ պատմութեան զգացողութեան կորուստին ու ապա զայն կապէ Պաթայի մօտ երեւցող անմարդկայինի փորձընկալումին: Ասոնց բացայայտումը կը ձգենք ընթերցողին:

Մէկ բան յստակ է. կը գտնուինք աղէտի հորիզոնին եւ դէպքերու առած ընթացքին իբրեւ հետեւանք, դաժան ճակատագիր, գուցէ աստիճան մը աւելի յստակօրէն կ'ուրուագծուի ան մեր առջեւ, միաժամանակ ընձեռելով զայն ըմբռնելու ու արձանագրելու կարելիութիւնը, անշուշտ եթէ պատրաստ ըլլանք ընդունելու զայն: Այդ է որ կ'ընէ Պլանշոյ ապշեցուցիչ կանխատեսութեամբ իր գրականութեան մէջ: Այդ է նաեւ ինչ որ կը բացայայտէ Նշանեան իր վերլուծումով: Արձանագրել աղէտի հորիզոնի երեսման փորձընկալումը: Ատիկա կարելի է կատարել միայն գրականութեան մէջ: «Այդ փորձառութեան եւ փորձընկալումին մէջ է գրականութեան իմաստը»,³⁷ կը գրէ Նշանեան: Պլանշոյի գրականութեան եւ Նշանեանի ընթերցումին:

³⁶ Այլ աւելի հեզմական է անգլերէն թարգմանութեան պարագան: Այդ մասին Նշանեան կու տայ շատ հետաքրքրական վերլուծում մը Պլանշոյի պատմողին «կորսնցուցած էի պատմութեան զգացողութիւնը» տողի անգլերէն թարգմանութեան մէջ երեւցող թիրըմբոնումին: Ասիկա Հատոր 1-ի երկրորդ բաժնի ընդհանուր խորագիրն է՝ էջ 165-232, տե՛ս մանաւանդ էջ 212-231, ուր récit եւ le sens de l'histoire կ'առնուին մանրամասն լուսարձակի տակ: Հոն կ'երեւի նաեւ Տեռիտայի երկմտանքը Պլանշոյի տողին առջեւ:

³⁷ Պլանշոյ, էջ 259:

Տատրակ կամ Մշոյ Գեղամ Վերահաս աղետի մը արթուն դիտորդը*

ԱՆԱՀԻՏ ՏԵՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ԱՆԱՀԻՏ ՏԵՐ
ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Ֆրանսահայ պատմաբան: Շրջանաւարտ է Սորպոնի համալսարանէն եւ կը դասաւանդէ Փարիզի Ա. համալսարանի ընկերային գիտութեան բաժանմունքին մէջ: <եղինակ է բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններու, որոնք առնչուած են 19-20-րդ դարերու հայոց պատմութեան, ինչպէս նաեւ սփիւռքի հարցերու: <Իմնական աշխատութիւններ են՝ «<այկական հարց» (ֆրանսերէն, 1983), «Ազգայնականութիւնն ու ընկերվարութիւնը հայ յեղափոխական շարժման մէջ (1887-1912)», (անգլերէն, 1984), «<այաստանի <անրապետութիւն», (ֆրանսերէն, 1989), «<այաստանը եւ ազգութիւններու զարթօնքը (1800-1914)» բաժինը:

ՎԵՐԱՀԱՍ ԱՂԵՏԻ ՄԸ ԱՐԹՈՒՆ ԴԻՏՈՐԴԸ. ԳԲԵԼ՝ ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԲԵԼՈՒ ՀԱՍԱՐ

Իբրեւ Տարօնի գրագէտը, Գեղամ այդ հոդին կապուած է կենդանի, մարմնեղէն կապով մը: Մանկութենէն ի վեր շրջած է ամէն կողմ. ունի անոր ամբողջական ճանաչումը: Տարօնը կը կազմէ բնական շրջանակը իր պատմութեանը, որոնց մէջ կ'ոգեկոչէ անոր հրաշալի բնանկարները, անոր լեռներուն՝ Սիփանի, Նեմրութի եւ Պինկէօլի անտառներն ու լիճերը կենդանացնող առասպելները, մարդն ու բնութիւնը կապող յարաբերութիւնները: Առաջնորդարանի քարտուղարի իր պաշտօնին բերումով, ան տեսաբար ակնատես է եղած ամէն տեսակի թշուառութիւններու եւ ընդվզումով է լեցուած՝ անարդարութեան դէմ:

Գեղամի այն պատմութեանը ու պատումները, որոնք հասած են մեզի,

հրատարակուած են 1890-էն 1914, մեծամասնաբար՝ 1908-ին, Կոստանդնուպոլսոյ հայատառ մամուլին մէջ («Մասիս», «Արեւելք», «Հայրենիք», «Բիւզանդիոն», «Բիւրակն», «Մանգումէի Էֆքիար», «Ազատամարտ», «Ժամանակ», «Սուրհանդակ», «Լոյս»): Պատմութեանը նիւթը Մշոյ դաշտի հայկական գիւղերու բնակչութիւնն է, Եփրատով եւ անոր վտակներով ոռոգուած, Տարօնի նախալեռներով շրջապատուած Մշոյ դաշտի պատմութիւնը:՝ Գետերը, լեռները եւ նահանգները նշուած են հայկական ճիշդ տեղանուններով, որոնք ժառանգուած են միջնադարեան պատմագրութենէն եւ աշխարհագրութենէն: Գիւղերը յաճախ յիշուած են ոչ թէ ամբողջական անուններով, այլ այբուբենի գլխազիր մէկ գիրով (Չէխովի պատմութեանը սօրինակով), բացառութեամբ Սուրբ Կարապետէն, որ վանք ու վանական տարածք ըլլալով, ամբողջական անունով կը վկայակոչուի տեսաբար:

* Յ. Պետրոսեան, *Ճեմարանականներ. Գեղամ Տէր Կարապետեան*, Էջմիածին, Օգոստոս 2012, էջ 107-119:

Այս պատումներուն ներկայացուցած դէմքերը միմիայն հայեր են: Երբեք ակնարկ չի կատարուիր թուրքերուն, իշխանութեան վարչական կառոյցներու ներկայացուցիչներուն, ոստիկանութեան կամ բանակին մասին: Շատ հազուադէպօրէն կը խօսուի քիւրտերու² մասին՝ շրջանին մէջ քոչուորութիւն ընող եւ *համիտիէի*³ խումբերուն մասնակցող: Աւելի եւս սակաւ են ակնարկները *մուհաճիր* մահմետականներու, չէրքէզներու, չէչէններու, ինկուշներու, ուրբիսներու կապակցութեամբ, որոնք XIX-րդ դարու Կովկասի ռուսական նուաճումէն ետք, շարունակաբար եկած եւ հաստատուած էին շրջանին մէջ: Արդեօք «գրագէտի հայեա՞ցք»՝ այս ոճը, որուն համար երկիրը եղած է ու կը շարունակէ մնալ «Հայաստան», թէ՞ ոճը մարդու մը, որ կ'ապրի Ապտիլ Համիտ Բ.-ի բռնատիրական համակարգին եւ օսմանեան գրաքննութեան, միանգամայն Պատրիարքարանի հսկող աչքին տակ, եւ որ միաժամանակ ներշնչուած է բարենորոգումներու յոյսերով, նաեւ մասնակից՝ յեղափոխական շարժումի մը:

Իրապաշտ գրագէտ՝ Գեղամ, իր պատումներուն մէջ կ'արտայայտէ աշ-

խարհէն ունեցած իր յոռետես ընկալումը: Տարօնի գիւղերէն փոխանցած անոր պատկերը ճնշող է: Սովի ու թշուառութեան մէջ տարուբերող հայ գեղջուկներու իրավիճակը կը հանդիսանայ շարունակ կրկնուող միւթը իր պատումներուն, որոնց հերոսները լքուած, աղքատութեան գիրկը ինկած որբեր եւ մանուկներով բեռնաւորուած երիտասարդ կիներ են, կամ հողագորկ, պարտքերու տակ կքած անյոյս գիւղացիներ, որոնք, ինչպէս Սարգիս Աղբար,⁴ Ստամպուլի մէջ թափառելով եւ պանդուխտներու շարքերը խտացնելով, լուծում կը փնտռեն իրենց տառապանքին: Մեծամասնութիւնը *համալի* (բեռնակիր)⁵ վերածուելով, կը դատապարտուի միանկութեան եւ ալքոլամոլութեան: Արտագաղթը, որ կը համարուի «Երկիր»ը իր բնակչութենէն պարպող աղէտ, ունի իր տնտեսական եւ քաղաքական դրդապատճառները: Միաժամանակ առաջին համաշխարհայնացումին հետեւանքները զգալի են Անատոլիոյ գիւղական համայնքներուն մէջ: Այս բոլորին դիմաց, Գեղամի պատգամը բարոյախօսի մը արդարութեան եւ կրթութեան յորդորն է:

Տարօնի կիներու ճակատագիրը Գեղամի աշխատութեան առաջնահերթ

² «Լուսնեակ գիշերով ուղեւորութիւն մը ի Մուշ (Այց մը քրդաց վրաններուն)», «Մասիս», թիւ 3425, 1889, բանաստեղծական բացառիկ պատմուածք մը:

³ *Համիտիէ*, 1891-ին կազմուած քիւրտ հեծելազօր: (Եզրը ստեղծուած է Ապտիլ Համիտի անուան հիման վրայ):

⁴ *Սարգիս Աղբարը*, «Արեւելք», թիւ 1943, 1890:

⁵ Ամուրի տղամարդիկ կամ *սիլա* կատարողներ (ընտանիքի հօր ժամանակաւոր պանդխտութիւն, որմէ ետք հերթաբար գայն կը փոխարինեն որդիները), *պանդուխտները* ժողովրդական երգերու մէջ յիշուած հայրենաբաղձ գաղթականներ են: *Համայները*, մեծամասնաբար անգրագէտ են, եւ կը բնակին հաւաքական պանդուկներու՝ խաներու մէջ: 1875-ին Պոլսոյ մէջ անոնց թիւը կը հասնէր շուրջ 45.000-ի: Անոնց միջոցով է, որ հայ մտաւորականութիւնը կը ծանօթանայ երկրի իրականութեան: Տես նաեւ՝ V. Kh. Davidian, Simon Hagopians's Hamal painting and Hrant's Letters of the bantoukhd, Ph. University of London, 2013:

նիւթերէն է: Կիւնը, կամ աւելի ճիշդ երիտասարդ կիւնը, այն էակն է, որ ամենէն աւելի առարկան է իր ուշադրութեան եւ գութին: Մահմետական աշխարհի մէջ մեկուսացած հայկական ընկերութիւնը կը յաջողի յարատեւել կիւներու՝ խիստ օրէնքներու վրայ հաստատուած «փոխանակում»ով:⁶ Արդարադատ պատմիչ՝ Գեղամ խելացի կերպով կը ներկայացնէ աւանդոյթներու կարեւորութիւնը իրերայաջորդ սերունդներ համախմբող «մեծ ընտանիքին»⁷ մէջ, հօր կամ անդրանիկ որդիի կողմէ անոր վարումը «պատիւ»ի եւ «ամօք»ի ուժեղ զգայնութեամբ - նոյնիսկ ամենէն համեստ ընտանիքներուն մէջ: Ան կը դատապարտէ երիտասարդ աղջիկներու պարտադրեալ ամուսնութիւնը հայրենական զիւղերէն հեռու գտնուող եւ յաճախ իրենցմէ շատ աւելի տարեց տղամարդոց հետ: Երիտասարդ կիւնը իր նոր ընտանիքին մէջ, քողածածկ, չափահասներու մօտ համրութեան դատապարտուած, ենթակայ է կետրոջ իշխանութեան, ինչպէս «Շողիկի յիշատակին» պատմուածքի երիտասարդ ու անպաշտպան հերոսուհին, որ մահով միայն կ'ազատագրի իր տանջանքներէն:⁸ Երիտասարդ կիւնը կրնայ ամուսնական բրտութեան զոհ դառնալ, կամ

ամուսնութեան յաջորդ օրն իսկ լքուիլ պանդուխտ ամուսնոյն կողմէ, մնալ անպաշտպան՝ ընկերութեան մը մէջ, ուր եկեղեցին կ'արգիլէ ամուսնալուծումը: Երեխաները, աղջիկ ու տղայ, միասին կը մեծնան զիւղի փողոցներուն ու դաշտերուն մէջ, սակայն կրտսեր տարիքէն իսկ իգական ու արական աշխատանքները յստակօրէն կը բաժնուին: Աղջիկները մայրերու եւ մեծ մայրերու կողմէ նախանձախնդրօրէն կը պահպանուին, եւ յաճախ արբունքի տարիքէն առաջ նշանուելով կամ ամուսնանալով՝ կը հեռանան հայրական տունէն: Թէեւ տասնեօթը կամ տասնութ տարեկանին մանչերը արդէն ամուսնութեան տարիքի են, այդուհանդերձ աղքատութիւնը, որ անյաղթահարելի արգելք մըն է, սեռական եւ զգացական մեծ զրկանքներու պատճառ կը հանդիսանայ: Այդ անգութ աշխարհին մէջ սէրը բացակայ չէ: Ան տեսքաբ կը նշուի երգերու, ոտանաւորներու եւ աւանդավէպերու մէջ, եւ զիշերները թոնիրի⁹ շուրջ համախմբուած չափահասներու զուարճալի խօսակցութիւններու նիւթ կը դառնայ: Սէրը հագուադէպօրէն կը յայտարարուի, բացի այն պարագայէն, երբ երկու սիրահարները կը յաջողին փախուստ տալ եւ վանքի մը մէջ

⁶ Եկեղեցին կ'արգիլէր ամուսնութիւնը ընտանիքի անդամներուն միջեւ մինչեւ «եօթը պորտ» (ինչ որ կը համապատասխանէ երրորդ աստիճանի ընտանեկան կապակցութեան):

⁷ Ընտանիքը կրնար իր տանիքին տակ համախմբել մինչեւ 30-40 հոգի: Տես. J.-P. Mahé, Structures sociales et vocabulaire de la parenté et de la collectivité en arménien contemporain, Revue des Etudes Arméniennes 18, 1984, էջ 327-345:

⁸ Հրատարակուած Մանգումէի *Էֆրիարի* թիւ 414-ին մէջ, 1902: Պատմուածքը կը ներկայացնէ Հայկանուշի՝ Գեղամի աւագ աղջկան կերպարը: Աւանդական սովորոյթներուն հետեւելով, ան իր դեռատի աղջիկը ամուսնացուցած էր անծանօթի մը հետ: Հայկանուշին մահը իրեն համար յաճախանք պիտի դառնար, մինչեւ կեանքին վերջը:

⁹ Թոնիրը կեդրոնական ջեռոց մըն է, փորուած գետնին մէջ, որուն պատերուն վրայ կը թխուի թթմորով պատրաստուած հացը: Երբ յանգած է, անոր տաքութենէն օգտուելով տնեցիները կը համախմբուին անոր շուրջ:

ապաստան գտնելով պարտադրել ընտանիքներուն՝ զիրենք ամուսնացնել: Գեղամ միաժամանակ կրնայ նրբութեամբ նկարագրել շրջանի սովորոյթներուն համապատասխանող երկու երիտասարդներու սէրը: Տարօնի երիտասարդները բարձրահասակ են, առողջ եւ ամրակազմ եւ ունին անկեղծ հայեացք: Երիտասարդ աղջիկները յաճախ խարտեաշ են, այտերը՝ միշտ վարդագոյն, եւ «եղնիկի աչքեր» ունին: Սէրը կը ծնի պատահական հանդիպումի մը ընթացքին, սրընթաց փոխանակուած նայուածքի մը առիթով: Անիկա կ'աճի ամօթխածութեամբ, չարախօսութիւններէ հեռու, լուրեան մէջ, առանց խոստովանութեան, առանց հպումի: Այս սէրը միշտ դժբախտ սէր մըն է, որուն կրակը կը մարի երիտասարդ աղջկան ամուսնութեամբ:

Գեղամի պատմուածքներուն մէջ, որոնց հերոսները հողագործ են կամ հովիւ, ինչպէս ամենուր՝ կան հարուստներ ու աղքատներ: Լեռնային այս երկրին մէջ, ուր կեանքը դաժան է, մարդկային յարաբերութիւնները բիրտ են, աղքատները միշտ ենթակայ՝ խիստ վերաբերմունքի, ինչպէս կ'ընէր Միսօն:¹⁰ Հարուստները (*ռէս, տանտներ...*) թիով շատ չեն: Ունին տարածքներ, կենդանիներ եւ ցանք: Դրան փոխ կու տան: Անոնք անողոք պարտատէրերն են խեղճ գիւղացիներուն, որոնք գրաւոր կամ բերանացի պայմանաւորուած են պարտք վերցնելու վաշխառուական տոկոսներով: Պարտք՝ որ կը տեւէ, կը փոխանցուի սերունդէ սերունդ, եւ կը

հարկադրէ արդէն իսկ հարկերու տակ կքած գիւղացին՝ կորսնցնելու իր հողը, լքելու ընտանիքը, եւ գիշերը ճամբորդող շարասիւնի մը միանալով՝ քառասնօրեայ ճամբորդութենէ ետք Անատոլիի խորերէն, հասնիլ Իսթանպուլ...

Ըստ Գեղամի՝ Տարօնի բնակչութեան վերագրած հաւաքական հոգեբանութեան, գիւղացիները պարզամիտ են, անկեղծ եւ պարկեշտ, իսկ հարուստները՝ խաբեբայ եւ վայրագ: Հարուստներու ամբարտաւանութեան կը պատասխանէ աղքատներու խոնարհութիւնը: Սակայն հարուստ եւ աղքատ ունին հասարակաց մէկ յատկանիշ, այն է՝ մեծահոգութիւնը, ու առկէ անբաժանելի՝ հիւրընկալութեան մղումը: Գեղամ ստեղծած է գիւղական եւ նախնական աշխարհի մը, ուր երեւակայականը բացակայ չէ բնաւ: Տարօնի գիւղացին ամբողջովին անտեղեակ է հայկական քրիստոնէական ու աստուածաբանական նրբութիւններէն, սակայն կը պաշտէ իր Աւետարանն ու Նարեկը,¹¹ աշխարհը կը դիտէ իր հաւատքի աչքերով: Իր ճակատագիրն ու իր տեղը այս աշխարհին մէջ բնորոշելու համար ան միշտ կ'ապաւինի «Աստուծոյ կամքին»: Բայց այս պարզ մարդը, տգէտ ու միամիտ (այս եզրը յաճախ կ'օգտագործուի), ժառանգորդն է աւանդոյթներու, գիրքերէն դուրս՝ բերանացի փոխանցուած աւանդոյթներու, երկրի մը մէջ, ուր յօրինուեցաւ հայկական այբուբենը:

Քրիստոնէայ, բայց եւ յստակատես՝ Գեղամ խստօրէն կը քննադատէ տե-

¹⁰ Փոք-Մշակը, «Մասիս», 15, 1902:

¹¹ Առանձնաշնորհներու մօտ նախնիներէն ժառանգուած մատեան: (Հոգեւորական, բանաստեղծ, փիլիսոփայ՝ Գրիգոր Նարեկացիի *Մատեան ողբերգութեանը*, որ կը կոչուի նաեւ *Նարեկ*):

ղական հայ կղերը: Յաճախ, գիղական քահանաները հազիւ գիտեն կարդալ, ու նուազ եւս՝ գրել: Իրենց մատուցած պատարագը բերանացի սորված են, եւ յաճախ՝ ո՛չ իրենք, ո՛չ ալ իրենց հօտը կը հասկնայ արտասանուածին իմաստը: Յուսախաբիչ հաստատում՝ որ կը փաստուի նաեւ կաթողիկէ ու բողոքական միսիոնարներու դիտարկումներով: Գրաճանաչ քահանաները բացառութիւն են, եւ ժողովուրդի դիւրահաւանութիւնը անոնց կը վերագրէ հրաշագործ կարողութիւն, այնքան գիրքն ու «գրուած»ը անոր աչքին ունի հմայելի արժէք: Այս բոլորը Գեղամին կը ներշնչեն զուարթախոհութեամբ համեմուած երկու հրաշալի պատմուածքներ:¹² Վերջապէս, քահանաները կը վարձատրուին գիղացիներուն կողմէ՝ նուիրատուութեամբ կամ սնունդի պաշարով, ու թէեւ անհրաժեշտ են մկրտութեան, ամուսնութեան եւ յուղարկարութեան համար, բազմաթիւ են նաեւ այն թշուառ գիղերը, որոնք քահանայ չունին: Գեղամի միակ վէպը, անաւարտ մնացած *Տիրացուն եւ ժամկոչը*,¹³ կը ներկայացնէ մրցակցութիւնը *նես* Մարգարի եւ Սուրբ Կարապետ վանքի դպիր տիրացու Մարտոյի, ուսանած՝ Սուրբ Կարապետի վանքը, ուր սովահար վանականներ կը ջանան խլել որբերու հացը: Ազահ այս երկու էակները կը համաձայնին՝ օգտուելով գիղացիներու միամտութենէն, անխնայ շահագոր-

ծելու համար զանոնք: Ընկերաբանական այս վէպը, զուրկ՝ սիրային «հանգոյց»է, մեծ յաջողութիւն չունեցաւ Պոլսոյ մէջ:

Տարօնի վանքերը, որոնք պաշտուներ են Գեղամէ, եւ ուր ան շրջագայեր է՝ գտնելու համար հայ մշակութային ժառանգութիւնը, ցուցակագրելով զանոնք,¹⁴ յաճախ աւերուած են ու լքուած: Աւելին՝ այն վանքերուն մէջ, ուր ուսուցիչներու եւ գրագէտներու բացակայութեան դեռ կ'ապրին ծերացած քանի մը վարդապետներ, կրօնական դպրոցները դադրած են գործելէ, գրչագրատուները անհետացած են, ձեռագրերը չեն խնամուիր, աղբը կը նետուին, կամ անոնց էջերը կ'օգտագործուին լուսամուտներու խորշերը գոցելու համար: Գեղամ բանաստեղծական լեզուով ու կսկիծով կը պատմէ 1887-ին Առաքելոց Վանք իր այցելութեան եւ տապալուած խաչքարերու փլատակներու մէջ Սրբոց Թարգմանչաց նշխարները փնտռելու մասին:¹⁵

Ան չի խօսիր երբեք, կամ՝ կը խօսի հազուադէպօրէն, այս բոլորին պատճառներուն՝ պատերազմի, ջարդի, երկրաշարժի մասին: Միջնադարեան կարօտախտով տարուած, միշտ կը դիմէ անցեալի մեծերուն, կը վկայակոչէ Մովսէս Խորենացին, կ'ափսոսայ, որ այս վանքերը այլեւս չեն կատարեր հայ ժողովուրդի հոգեւոր առաջնորդի եւ դաստիարակի դերը: Գեղամի ուշաղ-

¹² *Թղթարաց*, «Մասիս», 14, 1902: «Վեցհազարեակն ու թղթարար Մարտօն», «Արեւելք», թիւ 5277-5289, 1903:

¹³ Հրատարակուած «Արեւելք»ի մէջ, 1896, թիւ 3685-3750, եւ ամբողջութեամբ վերարտադրուած՝ *Տարօնի Աշխարհին* մէջ (մէջբերուած՝ թիւ 5), էջ 209-293:

¹⁴ *Տարօնի վանքերը* (մէջբերուած՝ ոտք թիւ 6), էջ 90-94: Յիսուն վանքերու բացատրական ցանկ:

¹⁵ Նոյն տեղը, էջ 61-67:

րութենէն չի վրիպիր նաեւ Սուրբ Կարապետը, որ յայտնի ուխտատեղի ըլլալով՝ ամէն տարի կը համախմբէ մինչեւ Կովկասէն ու Պարսկաստանէն եկող ուխտատուներու խումըն բազմութիւն մը:¹⁶

ԲԱՐԲԱՆ, ԼԵՉՈՒԷ, ՄՇԱԿՈՅԹ

Ռասուած «գաւառագիր» հեղինակներու՝ Թլկատինցի եւ Ռուբէն Չարդարեանի¹⁷ կողքին, Գեղամ նկարագրած է հայ կեանքը՝ Արեւելեան Անատոլիի հեռուոր նահանգներուն մէջ, օգտագործելով բարբառային արձակ մը,¹⁸ 1889-էն սկսեալ: Տարօնի բարբառը արդէն իսկ գրաւած էր հայ լեզուագէտներու ուշադրութիւնը եւ ծնունդ տուած կարգ մը ուսումնասիրութիւններու եւ

հրատարակութիւններու, ինչպէս օրինակ հանրայայտ Հրաչեայ Աճառեանի աշխատութիւնները:¹⁹ Սակայն այս լեզուագէտները առաւելաբար անդրադարձած են հին հայերէնէ ժառանգուած Մշոյ բարբառին ու հնչիւններուն, որ ձայնատուները սակաւաթիւ են, իսկ բաղաձայնները՝ բազմաթիւ. ուր առատ են արաբերէնէ եւ թուրքերէնէ փոխառուած բառերը: Անոնք նաեւ քննարկած են անցեալ ժամանակի պատմողական ոճի եւ յարակցուած բայերու գործածութեան հարցը: Քիչ հաւանական է, որ Գեղամ 1908-էն առաջ իր Մշոյ մէջ կատարած գրական ստեղծագործութեան օրով՝ տեսած ըլլայ այս աշխատութիւնները: Ծնած՝ 19-րդ դարու կէսերու գրաբարի²⁰ եւ աշխարհաբարի հակադրման շրջանէն ետք, եւ իր կեանքին մեծ մասը անցուցած՝ Մշոյ դաշտի խորքե-

¹⁶ Նոյն տեղը, էջ 19-59:

¹⁷ Թլկատինցի (Յովհաննէս Յարութիւնեան, 1860-1915), ծնած է Խարբերդ նահանգի գիւղերէն մեկուն մէջ: Ռուբէն Չարդարեան (1874-1915), ծնած է Տիգրանակերտի մօտակայ գիւղի մը մէջ:

¹⁸ Գրական հայերէնի երկու ճիւղերու միաւորման եւ XIX-րդ դարու աւարտին բարբառներու բազմապատկման հարցի ուսումնասիրութեան համար, կարդալ Մ. Նշանեանի շատ հետաքրքրական «Âges et usages de la langue arménienne» աշխատութիւնը (էջ 239-241), Փարիզ, 1989:

¹⁹ Հ. Աճառեան (1876-1953), *Հայ բարբառներու դասակարգումը*, Փարիզ, 1909, երկարօրէն մէջբերուած է Կարօ Սասունիի *Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի* աշխատութեան մէջ, Անթիլիաս, 2013 (Ա. հրատարակութիւն՝ Պէյրութ, 1956), էջ 381-385: Այս էջերուն մէջ Կարօ Սասունի կ'անդրադառնայ ի մասնաւորի հնչիւններուն, եւ նշում կը կատարէ Լեւոն Մսերեանցի մասին, որ հեղինակն է Մշոյ բարբառի հնչիւնաբանութեան նուիրուած աշխատութեան մը. Արեւելագէտներու 11-րդ ժողովի արձանագրութիւնները, Փարիզ, 1897, Փարիզ, 1899, էջ 299-316: Աճառեան կը թուարկէ Մշոյ բարբառով խօսող 21 գիւղեր, եւ կը զանազանէ Մշոյ, Պուլանըլսի, Ալաշկերտի, Ապարանի, Նոր Պայազետի, Սասունի, Բաղէշի, Խուրի բարբառները, անոնց աւելցնելով Արճէշի, Խլաթի եւ Խնուսի բարբառները, որոնք արձանագրուած են Ս. Հայկունիի Ժողովրդական գրականութեան բեկորներ աշխատութեան մէջ, 1896 (հրատ. վայրը՝ անյայտ): Հրաչեայ Աճառեան կ'ընդգծէ նաեւ ուղղական եւ ստացական (ո՞րն է) հոլովներու վերջածանցներու տարբերութիւնները, բայերու ձեւաբանական տարբերութիւնները, շարահիւսական տարբերութիւնները եւ այլն: Այս աշխատանքները շարունակուած են Խորհրդային Հայաստանի մէջ, տես. Վ.Ա. Պետոյեան, Սասունի բարբառը, Երեւան, 1954: Այս բարբառը վերապրած է Թուրքիոյ մէջ, Տեղասպանութեան ընթացքին կրօնավիճակէն ետք Սասունի ծպտեալ կարգ մը հայերու մօտ: (Տես. L. Ritter M. Sivaslian «Les restes de l'épée : les Arméniens cachés et islamisés en Turquie» Փարիզ, 2012, նախաբան՝ G. Aktar):

²⁰ Յետադիմական եւ «ոչ իրատես» ընտրութիւն մը, բայց հիմնաւորուած՝ Իսրայէլի մէջ երբայերէնի իբրեւ պաշտօնական լեզու որդեգրման օրինակով:

ըր, անշուշտ առիթ չէ ունեցած մասնակցելու Կոստանդնուպոլսոյ մէջ արդի հայերէնի զարգացման ընթացքին: Այս վիճարկումի արձագանգները սակայն հասած էին մինչեւ Մուշ եւ Սուրբ Կարապետ վանք, ուր Գեղամ ստացած էր իր հիմնական ուսումը, եւ ուր առկայ էր ազդեցութիւնը Սկրտիչ Խրիմեանի, որ ընտրած էր գրաբարը:²¹ Հայ լեզուաբանական մտքի պատմութեան ծանօթ չըլլալով հանդերձ, Գեղամ կը զգայ անոր կարեւորութիւնը. կը հետաքրքրուի մտքի, լեզուի (հետեւաբար նաեւ բարբառի), ընկերութեան եւ մշակոյթի առնչութիւններով:

Ըստ իր աշխատութիւններու բնոյթին, Գեղամ օգտագործած է հայերէնի երեք տարբերակներէ մէկը կամ միւսը: Վանական իր կրթութեան բերումով, ան տիրապետած է դասական հայերէնին: Տարօնի վանքերու պատմութեան առընչուող կամ մանկավարժական աշխատութիւններու մէջ, կը գտնենք գրաբարի հին արտայայտչաձեւերը, որ կ'արտացոլուին խօսքի կարգի, շարահիսութեան եւ իմաստաբանութեան մէջ: Բայց նաեւ գիտէ եւ կ'օգտագործէ Կոստանդնուպոլսոյ հայ մամուլին ու գրողներուն միջոցով ձեւաւորուած արդի արեւմտահայերէնը, որ միաժամանակ կը դասաւանդուի Օսմանեան կայսրութեան տարածքին գործող ազգային վարժարաններուն մէջ: Ան այս լեզուն

է, որ կ'օգտագործէ իր տեղեկագրերուն եւ քաղաքական յօդուածներուն համար: Ինչպէս եւ իբրեւ իր պատմուածքներու եւ հեքիաթներու պատումին: Բայց Գեղամ կարդացած է Սրուանձտեանցի *Գրոց-Բրոց*-ը,²² որ իրեն համար կը մնայ օրինակելի աշխատութիւն: Իր պատմուածքներուն մէջ Տարօնի գիղերու, քաղաքներու եւ լեռներու մէջ ներկայացուած անձեր կը խօսին «երկրի լեզուն»: Տղամարդոց անունները յաճախ կրճատուած ձեւ ունին՝ «օ» աւարտով՝ Մարտօ, Արաբօ, Աւօ, Մարգօ, Սկօ, Սկրօ, Կարօ, Գեւօ: Իսկ կիներ կը կոչուին՝ Մարիամ, Շողիկ, Եղսիկ, Հռիփսիկ: Բոլորը կ'արտայայտուին իրենց գիւղի լեզուով, ուր տարբեր շրջաններու բարբառները յստակօրէն կը զատորոշուին տեղական «շեշտերով»՝ Մշոյ դաշտէն մինչեւ Սասուն, Ախլաթ, Խնուս, հասնելու համար Պիթլիս եւ Վան: Բարբառներու օգտագործումը գրական լեզուին մէջ՝ Կոստանդնուպոլսոյ հայ մամուլի ընթերցողներուն համար Գեղամի աշխատութիւնները կը դարձնէր անախորժելի, եթէ ոչ՝ անհասկնալի: Աւելի ուշ, 1914-ին, Աղէտի նախօրէին, առանց «Մեհեան»ի գրական շրջանակին պատկանելու, Գեղամ մասնակից դարձած էր այս միամսեայ հանդէսի կարճ կեանքին եւ անոր հիմնադիրներ՝ Յակոբ Օշականի եւ Կոստան Զարեանի նախագծին, գրական

²¹ Հոս է նաեւ, որ Գեղամ հրատարակած է *Արծուիկ Տարօնյն*, որմէ օրինակներ մնացած էին վանքին մէջ:

²² Հրատարակուած է 1874-ին, Կոստանդնուպոլիս, ուր հեղինակը կը հրամցնէ Սասունցի Դաւիթը Մշոյ բարբառով: Այստեղ կ'արժէ յիշել նաեւ Գարեգին Սրուանձտեանցի *Մանանա* (1876) եւ *Համով հոսով* (1884) երկերը:

²³ Նշանեանի “Âges et usages de la langue arménienne” աշխատութիւն (մէջբերուած թիւ 102-ով), էջ 352-353, եւ էջ 358-359. Գ. Պըլտեան, “Cinquante ans de littérature arménienne en France: du même à l'autre”, Փարիզ, 2001, էջ 83:

լեզուին ներարկելով բարբառներ, «յայտնագործելու համար հայկական ներաշխարհը» եւ «հայոց լեզուի կազդուրիչ պատուաստը»:²³ Ապագային, երբ անհետացած ըլլան բոլոր անոնք, որոնք կ'օգտագործեն Մշոյ բարբառը, անհրաժեշտ պիտի ըլլար Փարիզի եւ Երեւանի մէջ լոյս տեսած Գեղամի գիրքերուն մէջ տեղադրել բարբառային արտայայտութիւններու ցանկ մը:²⁴

Եւ վերջապէս, մարդաբանութիւն կոչուած կրթանքի ո՛չ անուան, ո՛չ իսկ գոյութեան տեղեակ ըլլալով հանդերձ, Գեղամ կիրքով նուիրուեր է մշակութային մարդաբանութեան: Հալածուած՝ գիւղական շրջաններու գաղթէն, ընկերութեան «արդիականացում»էն, գիտելիքներու բանասուր աւանդման նուազումէն,- այս բոլորին ստեղծած ստիպողականութենէն, Գեղամ իր համեստ միջոցներով, բայց եւ այնպէս մեծ հաճոյքով, լծուեր է Տարօնի գիւղերու մէջ պատմուած առասպելներու, ասացուածքներու, առածներու եւ հանելուկներու հաւաքագրման աշխատանքին:²⁵

ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ²⁶

*Հողային հարցը նստած է
հայկական հարցի սրտին մէջ:
Հողային վէճը ընկերային ամենէն
կարեւոր հարցերէն մէկն է.
ան կը հետաքրքրէ Օսմանեան
կայսրութեան գիւղական ամբողջ
բնակչութիւնը, եւ կը պահանջէ
արմատական լուծում: (էջ 1):*

«Հողային հարցը» խիտ գրութիւն մըն է, վատ կառուցուած, գրուած կրկնաբան ոճով. սակայն քաղաքական ուսումնասիրութիւն է, եւ մէկը այն շատ փոքրաքիւ գործերէն, ուր Գեղամ կը ներկայանայ, կը խօսի իր անունով: Առաջին իսկ տողերէն, ան կը յայտնէ, թէ ո՛չ նպատակ է ո՛չ ալ կարողութիւն ունի այս հարցին մասին ամբողջական ուսումնասիրութիւն ներկայացնելու. բայց կը փափաքի վիճակագրական ճշգրտումներ բերել հողերու բռնագրաման մասին, որուն զոհ կը դառնան հայերը.

²⁴ *Տարօնի աշխարհ* (մէջբերուած մօթ թիւ 2-ով), էջ 325-340. *Տարօնի աշխարհ* (մէջբերուած մօթ թիւ 5-ով), էջ 377-402: Գրաբարէն առնուած եզրերէն անդին, յատկապէս զարմանք կը պատճառեն առատօրէն օգտագործուած արաբերէն եւ քրքերէն բառերը: *Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի* մէջ (մէջբերուած մօթ թիւ 103-ով), Ս. Շահնազարեանին վերագրուած բառացանկը. «*Բառերը եւ անոնց գործածութիւնը*», էջ 388-420, քիչ մը արեւի հարուստ է: Երեւանի գրականութեան եւ արուեստի թանգարանը կը պահէ Գեղամ Տէր Կարապետեանին պատկանող նիւթեր: Հոն կարելի է գտնել Մշոյ բարբառի ձեռագիր բառարան մը, ինչպէս նաեւ բազմաքիւ ուսումնասիրութիւններ՝ այդ բարբառի ընկերային գործածութիւններուն վերաբերեալ: Մասնաւոր շնորհակալութիւններ թանգարանի գիտաշխատող պատասխանատու Գուրգէն Գասպարեանին:

²⁵ Գեղամին կողմէ պատրաստուած ծաղկաքաղ մը, Ա. Գեւորեանի հեղինակած *Գիւլիզար* վէպին մէջ. նախաբանը՝ Շաւարշ Նարդունիի, Փարիզ, 1946, էջ 161-205:

²⁶ Գեղամ Տէր Կարապետեան, «Հողային հարցը կամ արին-արցունքով վէճը»: Ուսումնասիրութիւն մը, որ նախ լոյս տեսած է Հ.Յ.Դ. պաշտօնական օրկան «Ազատամարտ»ի 1911-ի 489, 490, 492, 494-496 թիւերուն մէջ, Կոստանդնուպոլիս, եւ այնուհետեւ հրատարակուած իբրեւ գրքոյկ: Վերարտադրուած է «Տարօնի աշխարհ»-ին մէջ (մէջբերուած մօթ թիւ 5-ով), էջ 310-355: Գեղամ այս հարցը արդէն իսկ արծարծած էր գիւղական աշխարհի թշուառութեան, գիւղատնտեսական աշխատանքին, եւ հայ գիւղացիութեան արտագաղթին նուիրուած զանազան այլ յօդուածներու մէջ:

աւելցնելով թոռուններու եւ *նայաներու*²⁷ մասին բացատրութիւն մը, ըմբռնելու համար քիւրտերու ներկայի կացութիւնը, որոնք մեր հարեւաններն են, որոնց հետ կ'ապրինք, եւ որոնք պէտք է արժանանան մեր ուշադրութեան:

Ըլլալով նախկին դպրեվանեցի եւ գաւառական ինքնուսույց մարդ, Գեղամ Կովկասի կամ Կոստանդնուպոլսոյ հայ մտաւորականութեան օրինակով չի կրեր արեւմտեան փիլիսոփայական ու քաղաքական գրականութեան քիչ թէ շատ մակերեսային կնիքը: Իր բառապաշարը *Հողային հարց*-ին մէջ՝ զերծ է Եւրոպայէն ստացուած ընկերա-տնտեսական հասկացութիւններ պարունակող նորաբանութիւններէ: Ան չի ճանչնար ֆիզիոքրաթները, չէ կարդացած Ռուսօ, Մարքս, ոչ ալ ռուս ժողովրդապաշտ (փոփոխատ) հեղինակներու աշխատութիւնները. նոյնիսկ չէ լսած Տիւրքիէյմի մասին: Գեղամ կարդացած է եւ խորհրդածութեան նիւթ դարձուցած՝ Սրուանձտեանցի (*Գրոց-բրոց*, 1874. Մանանա, 1876), Խրիմեանի (*Հրաւիրակ Արարատեան*, 1894) եւ Մովսէս Խորենացիի *Հայոց Պատմութիւն* աշխատութիւնները, որոնք իր մէջ արթնցուցած են սէրը դէպի «ժողովրդական աղբիւրները» եւ զայն ներշնչած այն աշխարհով՝ ուր պիտի իշ-

խէր *ատալաթ*-ը²⁸ (արդարութիւնը՝ մահմետականներու առաջնային արժէք-պահանջը), եւ ուր իր ժողովուրդը պիտի կրնար ապրիլ ու զարգանալ խաղաղութեամբ: Այս գործերուն կը պարտի իր ընկերային ու քաղաքական հիմնական աշխատութիւնները. արեւելեան նահանգները²⁹ կը կազմեն հայութեան իսկական բնավայրը, հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ ապրած ու աշխատած է այդ հողերուն վրայ եւ պատմութեան ընթացքին սրբագործած իր կապերը՝ այդ երկրին հետ: Հայ գիւղացիութեան պէտք է վերադարձնել իրմէ՝ անարդարօրէն խլուած հողերը, պէտք է կանխել արտագաղթը, իսկ անոնք, որոնք մեկնած են Կոստանդնուպոլիս կամ այլուր, պէտք է վերադառնան երկիր:

Գեղամ տնտեսագէտ չէ, եւ անոր միամիտ ու յետադիմական հայեացքները բարոյախօսի մը հայեացքներն են. անոնց սահմանները Տարօնի գիւղերէն անդին չեն անցնիր, իր միտքը արդէն կը դժուարանայ հեռանալ անոնցմէ, բարձրանալ մինչեւ վերացականութիւն: Տարօնի այս իրական աշխարհին մէջ, ուր դարեր շարունակ հողագործութիւնն է, որ ապրեցուցած է բնակչութիւնը, հողերու բռնագրաւումը՝

կը դատապարտէ [այսօր] հողագուրկ, թշուառ, անօթի [հայ] գիւղացիութիւնը գաղթելու, ցրուելու եւ անհետանալու:³⁰

²⁷ Թոռունը քիւրտ ցեղապետերու մէջ ունի «սգնուականի» կարգավիճակ, իսկ *նայա*-ն՝ գիւղացի ճորտի:

²⁸ Գեղամ կ'օգտագործէ թուրքերէն այս եզրը:

²⁹ Կը թուարկէ արեւելեան վեց *վիլայէթ*ները, Պիթլիս (եւ Մուշ), Վան, Տիարպէթի, Էրզրում, Խարբերդ, Սվազ:

³⁰ Պանդուխտի վերածուած «Մշակ»ի նիւթը միշտ ներկայ է Գեղամի յօդուածներուն մէջ: Տես Պուսէն Պաթում *տաճկահայ գաղթականներ*, «Ազատամարտ», թիւ 238-241, 1910. «Թիֆլիս եւ գաղթական մշակները», «Ազատամարտ», թիւ 243-244, 1910:

Այս քանի մը տողերուն մէջ, գիւղական համայնքներու արտագաղթի հարցը կը ստանայ քաղաքական տարողութիւն. Տարօնը, այսինքն Հայաստանը, կը պարպուի իր հայ բնակչութենէն:

Գեղամ իրաւաբան ալ չէ, սակայն կ'ուսումնասիրէ մահմետական կրօնքին ու օսմանեան արդարադատութեան սկզբունքները, փորձելով բացատրել հողային սեփականութեան հարցը: Օսմանեան կայսրութեան մէջ, ամենուր սեփականութիւնը կը հաստատուի Պետութեան կողմէ երաշխատրուած *թափու*-ով:³¹ Հոն, ուր չկայ նման փաստաթուղթ, հողը կը «պատկանի» անոնց, որոնք ժառանգած են զայն, մշակած են ու հարկ վճարած՝ անոր համար: Արեւելեան վիլայէթներու մէջ հողային հարցը կը բացատրուի մէկ բառով՝ *թալան* (կողոպուտ): Բազմապատկելով օրինակները, նշելով վայրերու, զոհերու, ցեղախումբերու, ամեն տեսակի գիշատիչներու, *աշիրէթներէ* մինչեւ *վալիներու* անուններ, Գեղամ կը ներկայացնէ զանազան տեսակի կողոպուտները, որոնց կանոնաւոր կերպով զոհ կը դառնար հայ գիւղացին. *սալաֆ, մուրապա, ինթիքալ, խաֆիր*:³² Այս գրեթէ պաշտօնականացուած թալանին՝ ան կ'աւելցնէ հարկերու գանձումին ձեւը, գիւղական դրամատան իրաւական իւրացումները, եւ ամենուր ու յարատեւ

անապահովութիւնն ու ֆիզիքական բռնութիւնը:

Հ.Յ.Դ.-ի հետ իր յարաբերութեան բերումով ընկերվարական թեթեւ երանգ մը ստացած ըլլալով, ազգային եւ կրօնական տարբերութիւններէն անդին՝ Գեղամ կը հաստատէ նաեւ «գիւղական դասակարգի» մը գոյութիւնը: Համիտեան բռնապետական վարչակարգի զոհերը միայն հայերը չեն եղած, այլ նաեւ քիւրտ *նայան*ները, ասորիները, եգիպտիները: Պէտք է վերապահ ըլլալ այն շուտափոյթ դատողութեան նկատմամբ, որ կը հակադրէ հայ եւ քիւրտ գիւղացին, քանի հողերը յափշտակողները ոչ թէ *նայան*ները, այլ *բէկերն* ու *աղաներն* են:

Այն ինչ կը պահաջեն հայ գիւղացիները մեր քաղաքական նոր կարգերու մէջ, ուր իրենք եւս օսմանեան քաղաքացիներ են, արդարութիւնն է ու բռնագրաւուած հողերու վերադարձը:

Անոնք կ'ուզեն ո'չ «հողերու համայնացում»ը, ո'չ ալ ազարակներու (մեծ տարածքներ) անհետացումը, որոնք ամբողջովին օրինական կերպով հաստատուած են Սշոյ դաշտի տարածքին:

Ներկայացնելով «*սլլազան դէպքերու*»³³ աներեւակայելի շարան մը, «հողային հարցին բանավէճը» կը յանգի աղէտալի կանխատեսումի մը: Հայ ընտանիքներ եւ գիւղեր, մահմետական

³¹ Տես. 1885-ի հողային օրէնագիրքը:

³² *Սալաֆ* (վաշխառուական վարկ). *մուրապա* (ստրկութեան համագոր ազարակապանութիւն). *ինթիքալ* (իրաւական սեփականատիրոջ անունը փոխելու ծառայող վարչական գործողութիւն). *խաֆիր* (*աշիրէթներու* [քիւրտ ցեղապետեր] կողմէ հայ «ճորտ»-երէն պահանջուած հարկ):

³³ Մարքսիստ ընկերվարական Ժիւլ Կէտ, 1870-ական թուականներուն լոյս ընծայուող իր *L'Egalité* թերթին մէջ, «այլազան դէպքերու» հրատարակումը կը համարէր ընկերային անարդարութիւնները բացայայտելու միջոց:

մոտհաճիրներու³⁴ եւ քիւրտ ցեղերու կողմէ կողոպուտի ենթարկուելէ, տուն ու հող ձեռքէ տալէ ետք, նոյնիման տեղական իշխանութիւններու եւ դատարաններու մեղսակցութեամբ՝ կը ստիպուիին գաղթել: Մօտ ապագային յաջողութեամբ պիտի պսակուի օսմանեան իշխանութիւններու կողմէ 1828-ի ռուս-թրքական պատերազմէն ետք գործադրուած քաղաքականութիւնը, քանի հայ բնակչութիւնը պիտի անհետանայ արեւելեան նահանգներէն՝ իր տեղը տալով մահմետական բնակչութեան:³⁵ Կանխազգուշացնող հիմնատրում մը, որ XXI-րդ դարու պատմաբանները պիտի կոչէին *demographic engeenering*:³⁶ Միեւնոյն կերպ կանխազգուշացնող է նաեւ այն իրողութիւնը, որ ջարդերէն ճողոպրած ու կայսրութեան այլ շրջաններուն մէջ հաստատուած բնակչութեան ունեցուածքը յայտարարուած է *մալուլ* (լքուած):³⁷ Գեղամի ընդվզումին պիտի հետեւի Ահմէտ Ռ-իզայի ընդվզումը, որ Մեպտեմբեր 1915-ին Ծերակոյտի ամբիոնէն առանձինն կը բողոքէ լքուած գոյքերու օրէնքին դէմ (Emvâl-i-

Metruke), որ հռչակուած էր հայերու տեղահանումէն անմիջապէս ետք:³⁸

Հողային հարցը, իր յոգնեցնող կրկնութիւններով հանդերձ, հրատարակուած է 1911-ի տագնապի օրերուն,³⁹ երբ Հ.Յ.Դ.-ի եւ Միութիւն եւ յառաջդիմութիւն կոմիտէի (CUP-Comité d'Union et Progrès) յարաբերութիւնները, պահ մը բնականոնացուած՝ Սալոնիկի համաձայնագրէն ետք (1910), նորէն լարուած էին՝ արեւելեան նահանգներու ապահովութեան, հայ գաղթականներու վերադարձի հարցերուն ու բռնագրաւուած հողերուն վերատիրանալու պահանջներուն շուրջ: Ի՞նչ եղաւ արդիւնքը: Գիտենք, որ «հողային հարցի լուծումը, իբրեւ անհրաժեշտ պայման՝ Օսմանեան իրաւական նորարար պետութեան»,⁴⁰ չիրականացաւ:

ՎԵՐՁԻՆ ԱՐԱՐԸ

«... Տարօնը աւերուած է... Հայկական հեքիաթներու եօթը գլխանի սատանան անցած է երկրի վրայէն»:

³⁴ Մահմետական, չէչէն, ինկուշ, ուրբիս եւ այլ գաղթականներ, որոնք XIX-րդ դարուն Ռուսաստանի կողմէ Կովկասի գրաւումէն ետք հաստատուած են Օսմանեան Կայսրութեան արեւելեան նահանգներուն մէջ: Անոնց թիւը, որ կը գերազանցէր մէկ միլիոնը, աւելի կը բազմանայ 1908-էն ետք, երբ «Եւրոպական Թուրքիոյ» կորուստին հետեւանքով կը հասնին նաեւ պալքանեան գաղթականներ:

³⁵ Ակնարկ Ադրիանոպոլսոյ պայմանագրին (1830), որ կը նախատեսէ բնակչութեանց փոխանակում (քրիստոնէայ-մահմետական) Օսմանեան եւ Ռուսական կայսրութիւններու միջեւ:

³⁶ Ֆ. Տունսարի (F. Dündar) կողմէ պաշտպանուած տեսութիւն մը, Modern Türkiye'nin sifresi: Ittihat ve Terekki'nin etnisite mühendisligi, 1913-1918, Պոլիս, 2008, որ որդեգրած է Գալիկեան, Հայկական կազմակերպութիւն (մէջբերուած՝ նոթ թիւ 74-ով):

³⁷ Եզր, որ կ'օգտագործուի «լքուած» կնոջ համար:

³⁸ E. Kaynar, Ahmed Riza (1858-1930): histoire d'un vieux jeune-turc, thèse, EHESS, Փարիզ, 2012, էջ 791:

³⁹ 1911-ին Օսմանեան կառավարութիւնը դէմ յանդիման կանգած էր Եմէնի եւ Ալպանիոյ ապստամբութիւններուն, ինչպէս նաեւ Իտալիոյ հետ ծայր առած հակամարտութեան, որը եզրափակուեցաւ Լիպիոյ եւ Տոստքանէս կղզիներու կորուստով:

⁴⁰ H.-L. Kieser; Réformes ottomanes et cohabitations entre chrétiens et kurdes (1839-1915), Etudes rurales 186, 2010, էջ. 43-62:

Տարիներու հիւժող աշխատանքի, անքնութեան, անբարար սնունդի ու խնամքի հետեանքով ֆիզիքապէս մաշուած, խորապէս ցնցուած՝ ընտանեկան ողբերգութիւններէ (եղբօր՝ Չաքարի սպանութիւնը՝ 1906-ին,⁴¹ աղջրկան՝ Հայկանուշի մահը՝ 1909-ին), Գեղամ կը վարակուի հիւժախտով:⁴² 1915-ի Ապրիլ 11/24-ի՝ Կոստանդնուպոլսոյ հայ մտաւորականութեան ձերբակալութեան գիշերը, թուրք ոստիկաններ կը ներկայանան Գեղամին բնակարանը ձերբակալելու համար զայն եւս: Առանձին է, անկողինին մէջ, մահամերձ: Թրքախօս հայ տանտիրուհին, շէքսփիրեան անվախ ու բամբասկոտ տիպար մը, իր ճարտասանութեան շնորհիւ կը յաջողի քանի մը ժամուան արտօնութիւն ստանալ ոստիկաններէն: Յաջորդ օրը ոստիկանները չեն վերադառնար: Գեղամ կը փրկուի, կ'ապաքինի եւ քանի մը շաբաթ ետք կը ներկայանայ Օսմանեան Խորհրդարան, պահանջելով ենթարկուի իր ընկերներուն՝ Չոհրապի եւ Սէրէնկիլեանի ճակատագրին:⁴³ Խորհրդարանի նախագահը, Սէհմէտ Ռ-իֆա, անոր կը պատասխանէ՝ «Գեղամ էֆէնտի, տուն

վերադարձէք»: Եւ այսպէս է, որ 1916-էն 1918 Գեղամ կը պահէ Յուլիս 1915-ի կիզարաններուն մէջ մոխրացած Տարօնի հայութեան ներկայացուցիչ պաշտօնը:⁴⁴

Տակաւին չէ գրուած Պոլսոյ եւ շրջանի հայ բնակչութեան պատմութիւնը Առաջին աշխարհամարտի ընթացքին, երբ կը գործադրուէին Հայոց ցեղասպանութեան իրերայաջորդ փուլերը:⁴⁵ Թէեւ հայ քաղաքացիական եւ կրօնական ընտրանիները տեղահանուեցան եւ ոչնչացուեցան, ու թէեւ համայնքային կառոյցները կասեցուեցան ու դադրեցան աշխատել, այդուհանդերձ քանի մը տասնեակ հազար հայեր շարունակեցին ապրիլ եւ աշխատիլ պատերազմին մասնակցող Օսմանեան կայսրութեան մայրաքաղաքին մէջ: Հայկական կրթարաններ, եկեղեցիներ ու նոյնիսկ թերթեր շարունակեցին իրենց գործունէութիւնը իթթիհատական «եռապետութեան» իշխանութեան ներքեւ: Քանի մը հայ պատգամաւորներ եւ ծերակուտականներ շարունակեցին իրենց պաշտօնը Խորհրդարանէն եւ Ծերակոյտէն ներս, առանց անշուշտ որեւէ դերակատարութեան: Գաղթականներ

⁴¹ Չաքարի մահը հետեանք է *Ֆետայիի* մը ձեռքով հայ «ղաւճանի» մը հրապարակաւ սպանութեան ընթացքին պատահած դէպքին: Այդ ժամանակ է, որ Գեղամ կ'ըմբռնէ «յեղափոխական բռնութեան» վտանգատր բնոյթը:

⁴² Հիւժախտը տարափոխիկ ու մահացու հիւանդութիւն էր այն օրերուն, որ կը սարսափեցնէր ու ամօթով կը ծածկուէր: Երոուպայի ու Արեւելքի մէջ, հաւասարապէս, կը բնորոշուէր իբրեւ «հիւժում»:

⁴³ Չերքակալուած եւ տեղահանուած, անոնք սպանուած էին Ուրֆայի մօտակայքը (1915):

⁴⁴ Կիներ, երեխաներ, քահանաներ ողջակիզուեցան Մշոյ Դաշտի մարազներու եւ եկեղեցիներու մէջ: Տեւ. Ա. Ter Minassian, Un exemple, Mouch, 1915, dans *L'actualité du génocide des Arméniens*, նախաբանը՝ J. Lang, Paris, 1999, էջ 231-252: Տեւ. Կովկաս գաղթած վերապրածներու պատմութիւններ, 1916-էն սկսեալ հաւաքագրուած Պարուի Հ.Յ.Դ. Կեդրոնական Կոմիտէի նախաձեռնութեամբ, Հայոց ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում. վերապրածներու վկայութիւններ, Ա. Վիրապեան, Երեւան, Հատոր Բ. (Պիթիսի նահանգ), 2012:

⁴⁵ Այս փափաքն է, որ 2007-ին սպաննուած «Ալօս» թերթի խմբագիր Հրանդ Տինք արտայայտած էր Պոլսոյ մէջ, մեր ներկայութեան (2005):

րու արտօնուեցաւ վերադառնալ Պոլիս, եւ անատուցի փոքրաթիւ փախստականներ եւս ապաստան գտան հոն: Գեղամ Ինչպէ՞ս ապրեցաւ այդ խաւար տարիները: Ան, որ կը հիանար Կոմիտաս Վարդապետի աշխատանքով,⁴⁶ կը զմայլէր հայերէն լեզուով քայլերգը հնչեցնող անոր երգչախումբի եւ մենակատար Շահմուրատեանի⁴⁷ կատարողութեամբ՝ հայ գիրի յոբելենական տարուան (1912-1913) փակման շքեղ հանդէսին: Արդեօք Կոմիտասի՝ արքունի դարձին հանդիպա՞ծ էր անոր: Պատերազմական այս տարիներուն, մինչ կը կնքուէր հայ գաղթականութեան ճակատագիրը, ի՞նչ գիտէր ան կովկասեան ճակատի, Պաքուի Կոմունայի, Արեւելեան Լեզնոնի մասին: Ի՞նչ գիտէր Թուրքիոյ կողմէ 4 Յունիս 1918-ին դաժան դաշնագրով սը ճանչցուած փոքրիկ ու անհաւատալի Հայաստանի

Հանրապետութեան մասին: Ինչպէ՞ս արձագանգած է Ալեքսանդր Խատիսեանի գլխաւորութեամբ ժամանած պատուիրակութեան, որ եկած էր Կոստանդնուպոլիս բանակցելու այդ փոքրիկ պետութեան սահմանները ընդլայնելու շուրջ: Չորս ամիսներու ընթացքին (15 Յունիս-1 Նոյեմբեր 1918), ուր Բերայի յայտնի Թոքաթլեան հիւրանոց իջեւանած պատուիրակութիւնը հանդիպեցաւ թուրք բոլոր պաշտօնատարներուն, Թալէաթ փաշայէն մինչեւ Էմվէր փաշա, Հիւսէյն Ճահիտ պէյէն մինչեւ Սուլթան, հայերը «ծայրայեղ զգուշաւորութիւն չցուցաբերեցին»՝ ի բացառութիւն լրագրող Տիգրան Զաւէնի,⁴⁸ որ Գեղամ լաւ կը ճանչնար:⁴⁹ Իսկ քանի որ Գեղամ յաջողած էր Թաքսիմ այգիին մէջ թաքուն կերպով հանդիպիլ իր կուսակցական «ընկերոջ»՝ Աւետիս Ահարոնեանին, արդեօք տեղեկաց-

⁴⁶ Վարդապետ, երաժշտագետ, խմբավար եւ երգահան, Կոմիտաս Վարդապետ (1869-1935) բացառիկ դէմք մըն է, հայ երաժշտութեան մեծագոյն վարպետը: 1914-էն առաջ, ան շրջած է հայկական գաւառները եւ հաւաքագրած հայ ժողովրդական երգերը: 1915-ին տարագրուած եւ ապա «ներքում»ով վերադարձած է. սակայն հոգեկան խանգարում ստանալով՝ մահացած է հոգեբուժական հիւանդանոցի մը մէջ, Փարիզ:

⁴⁷ Գեղամ Տէր Կարապետեան ոգեւորուած նամակ մը ուղղած էր Արմենակ Շահմուրատեանին (1878-1939) «Տարօնի տխակը», հրատարակուած «Ազատամարտ» ք. 1356-ի մէջ, 1913: Հրաշալի ձայնով օժտուած այս թէնորը բնիկ տարօնցի էր. եւ արդարեւ Տարօնի փառքերէն մէկը: Կոմիտաս զայն յայտնաբերած էր Էջմիածնի մէջ, եւ այնուհետեւ հետեւած էր անոր քայլերուն եւ առաջ մղած՝ Փարիզի մէջ, ուր մեծ յաջողութիւն արձանագրած էր Փարիզի Օփերային մէջ՝ Ֆաուսթի կատարումով: 1914-էն առաջ, Ֆրանսայի մէջ հայ երաժշտացանկը ծանօթացնելու գծով աշխատակցած է Արշակ Չոպանեանի հետ: Շահմուրատեանին առնչուող բազմաթիւ յիշատակումներ կարելի է տեսնել Գ. Գասպարեանի աշխատութեան մէջ՝ *Կոմիտաս Վարդապետ. Նամականի*, Երեւան, 2009:

⁴⁸ Ա. Տէր Սիմասեան, *Tigrane Zaven et son Yerkrî Tzaïne (1906-1908), ou L'attente de la Révolution, Penser, agir, et vivre dans l'Empire Ottoman et en Turquie: études réunies pour François Georgeon, par N. Clayer et E. Kaynar, Paris-Louvain-Walpole, 2013, p. 125-150:*

⁴⁹ Ա. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, (Ecllosion et développement de la République arménienne, հայերէնէ թարգմանուած, Աթէնք 1989, էջ 107-122): Բացի Ալեքսանդր Խատիսեանէն (1876-1945, Թիֆլիսի նախկին քաղաքապետ, եւ ապագայ վարչապետ), պատուիրակութեան մաս կը կազմէին Աւետիս Ահարոնեան (1866-1948, բանաստեղծ եւ դաշնակցական գործիչ, Մերի դաշնագրի ապագայ ստորագիր), Սիքայէլ Բարաջանեան՝ Դումայի պատգամատուր, հրամանատար Կորգանօֆ, եւ երկու օգնականներ:

ուած էր բանակցութիւններու բովանդակութեան մասին: Ի՞նչ իմաստ ունէր «Կովկասեան Հայաստանը» անոր համար, երբ Թուրքիոյ մէջ դեռ թարմ էր գոհերու արիւնը, տակաւին չէր վերացած կիզարան-գերեզմաններու հոտը:

Կարօ Սասունի կը հաստատէ, որ Գեղամ 1915-ի ամրան խիստ հիւանդ եւ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ անշարժացած, «մօտէն հետեւած է [Տարօնի] ցաւալի իրադարձութիւններուն»: Տարօնին նուիրուած իր հոյակապ աշխատութեան մէջ, ան կը հրատարակէ Գեղամին վերագրուած ձեռագրի մը հատուածները իբրեւ «վկայութիւն մը հայերու բնաջնջման նպատակով Թալէաթի ճարտարապետութեամբ մշակուած իթթիհատականներու ծրագրին», պատերազմին մասնակցելէ առաջ (Նոյեմբեր 1914):⁵⁰

Թուրքերը,- մասնատրապէս Իթթիհատականները,- չափազանց գրգռուած էին Հայոց դէմ բարենորոգմանց խնդրոյն յարուցումով եւ չէին քաշուեր ծանր սպառնալիքներ ընելէ [...]: Ներքին գործերու նախարարը [Թալէաթ], կանխակալ դիտումով, հետզհետէ հայաբնակ նահանգներու կուսակալներ, կառավարիչներ եւ անոնց օգնականներ, ամէնքն ալ կը նշանակէր Ռումելիի կողմը պաշտօնավարող՝ ռումելիցի իսլամներ, կամ թունդ

Իթթիհատականներ, որոնց համար վստահ էր, որ իր հրահանգներուն մեքենայօրէն կ'ենթարկուին ու բերան առ բերան՝ անոնց կարեւորը ներշնչելով՝ կ'ուղարկէր Հայաստան, ուրկէ ետ կը քաշէր հին իսլամ պաշտօնեաները, որոնք, պէտք է ըսել, առաջիկաներու անխղճութիւնն ու վայրագութիւնը չունէին, գուցէ մերժէին իր սեւ հրահանգները, ինչպէս եղեր էին տեղ տեղ: Օրինակ Կարնոյ կուսակալ Ռեշիտ փաշան ետ կանչուեցաւ, որովհետեւ պիտի չհամակերպէր, այսպէս՝ Տիարպէթի կուսակալ Համիտ պէյ, Հալէպի կուսակալ Պեքիր Սամի պէյ, Գոնիայի կուսակալ Ճելալ պէյ, Ատանայի կուսակալ Իսմայիլ Հազգը պէյ: Շուտով Վանի, Բաղէշի, Տիարպէթի, Մուշի, Խարբերդի, Էրզրումի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի, Ուրֆայի եւ Երզնկայի կառավարիչները, բոլորն ալ իթթիհատական, Ռումելիցի ու ներքին գործոց նախարարի վստահած մարդիկ նշանակուեցան եւ որոշուած պաշտօնատեղիները ղըրկուեցան:

Արդէտք Կարօ Սասունի (լրագրող եւ կուսակցական գործիչ) փոփոխութիւններ կատարած է Գեղամին վերագրուած վերոյիշեալ գրութեան մէջ, որուն

⁵⁰Կ. Սասունի (*Պատմութիւն*, մէջբերուած մօթ թիւ 103-ով, էջ 771-775), այս բնագրին հատուածները կը հրատարակէ՝ «Եղեռնը ծրագրուած էր: Իթթիհատի եւ կառավարութեան կանխամտածուած ծրագրերը» խորագրեալ բաժնին մէջ: Ըստ սովորութեան, Կարօ Սասունի ոչ մէկ յստակացում կը կատարէ իր աղբիւրներուն մասին: Կը հաստատէ, որ իր տրամադրութեան տակ ունեցած է Գեղամէն ձեռագիր մը, բայց ուրիշ ոչինչ կ'ըսէ այս փաստաթուղթի ծագումին ու ճակատագրին մասին:

ո՛չ ոճը եւ ո՛չ ալ բառապաշարը կը յիշեցնեն Գեղամին գրութիւնները: Փոխարէնը, «Տարօնի սրտապատառ եւ անհամեմատելի աղէտը» խորագրեալ բնագիրը, (գրուած 1916-ին եւ վերանայուած 1918-ին), վաւերական է:⁵¹ Այս քանի մը էջերը, որոնց առաջին բաժինը կը խօսի Մովսէս Խորենացիի մասին, միայն ողբ են ու ժամանակագրուած տեղական ջարդերու պատմութիւններ: Անբերականայելիին ի տես, անճրկումով, անսահման տառապանքով ու սարսափով գրուած այդ էջերը կը փաստեն, որ Գեղամ տեղեկութիւններ ունեցած ու փնտռած է յանցաւորները: Կինճի, Տիգրանակերտի եւ Մշոյ մահմետական երեսփոխանները (*մէսյիս*) մասնակցած էին հայ բնակչութեան տեղահանումին (Մշոյ երեսփոխան՝ Հոճա Իլիաս Գեղամին մօտիկ գործակիցն էր): «Ջարդարարները», սկսած տեղական կառավարիչներէն մինչեւ կանոնաւոր բանակի հրամանատարներ ու քիւրտ ցեղապետեր, որոնց շարքին «Մուսա Բէկի յանցախումբը», բացառապէս յայտնուած եւ թուարկուած են:⁵²

30 Հոկտեմբեր 1918-ին, երբ Թալէաթ, Էնվեր եւ Ճէմալ արդէն իսկ փախած էին Գերմանիա, նորակազմ թուրք կառավարութիւնը կը ճանչնայ Օսմանեան Կայսրութեան պարտութիւնը եւ կը ստորագրէ Մուտրոսի զինադադարը: Գեղամ անկողինն զամուած է. քայքայ-

ուած է հիւանդութենէն. կը տառապի՝ կոտորուած ընտանիքի ճակատագրին համար ինքզինք մեղաւոր զգալով: Արիւնաքամ, կը մաքառի մահուան դէմ. վերջին պայքար մը ունի տանելիք: Պէտք է վկայէ, որպէսզի աշխարհը գիտնայ եւ յիշէ: Սեբաստացի հայ երեսփոխան Տիգրան Պարսամեանի օգնութեամբ կը թելադրէ թաքրիւր մը, թրքերէնով, 5 Նոյեմբեր 1918 թուակիր, ստորագրուած երկուքին կողմէ: Երբ նշեալ թաքրիւրը 5 Գեկտեմբեր 1918-ի խորհրդարանական նիստին կ'ընթերցուէր Տիգրան Պարսամեանի բերնով, Գեղամ արդէն քանի մը օրէ ի վեր մահացած էր (29 Նոյեմբեր 1918): Այս բնագրին մէջ, Գեղամ կը նշէ, թէ լուսամիտ մարդիկ, թուրք պաշտօնեաներ եւ մտաւորականներ, ցաւ յայտնած են համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայ ժողովուրդի հանդէպ գործադրուած վայրագութիւններու կապակցութեամբ, զոհերու թիւը զնահատելով շուրջ մէկ միլիոն, մինչդէռ ուրիշներ, յարգելի մահմետականներ, կը յայտնեն, թէ զոհերու թիւը հազիւ 100.000 եղած է:

Ես կը կարծեմ, որ հիմնական հարցը զոհերու ճիշդ թիւը չէ, այլ անմեղներու հանդէպ գործադրուած ոճիւրդը [...]: Այո, կը կրկնենք, խնդիրը այդքան ալ ջարդերու տարողութիւնը չէ, որքան արդա-

⁵¹ *Տարօնի սրտապատառ ու անհամեմատելի աղէտը*, Գեղամի նօթերն են, Գետնեան, «Գիւլիզար» (մէջբերուած թիւ 109-ով), էջ 149-160: Այս էջերուն մէկ մասը վերարտադրուած է Սասունիի Պատմութեան մէջ (նշուած նօթ թիւ 103-ով), էջ 776-778: Ըստ Գեղամի աղջկան անտիպ յուշերուն, այս բնագիրը ան ստացած է Աւետիս Ահարոնեանէն, 1920-ական թուականներուն, Փարիզի մէջ:

⁵² *Տարօնի սրտապատառ ու անհամեմատելի աղէտը*, (նշուած նօթ թիւ 136-ով), անուններու ցանկ, էջ 159-160:

րուքեան ոսոնահարումը, օրէնքի ու բարոյականութեան խախտումը [...]: Ինչպէ՞ս կը պատահի որ արեւելեան նահանգներուն մէջ, այսինքն Էրզրումի, Սեբաստիոյ (Սվազ), Խարբերդի, Վանի, Տիարպէքիի եւ Ուրֆայի մէջ, ճիհատը յայտարարելէ ետք, հայ ամբողջ բնակչութիւնը տեղահանուած է եւ աւելի քան մէկ ու կէս միլիոն հայ անհետացած, սպաննուած, ոչնչացուած է: Այն շրջանին մէջ որ ես կը ներկայացրնեմ, Մուշ, Պիթլիս (Բաղէշ) եւ անոնց շրջակայքը, կատարուած են պատմութեան մէջ նախընթաց չունեցող բռնարարքներ: Մշոյ մէջ, խաղաղ եւ անմեղ հայեր, քաղաքի բնակիչներ, եւ կամ շրջակայ վայրերէն եկող, զնդակահարուած, այրուած, ոչնչացուած են: Մշոյ դաշտի գիւղերու մեծ մասը յարձակման ենթարկուած, ռմբակոծուած ու աւերուած են: Այս համատարած ջարդի հետեւանքով, հայերուն ամբողջ ունեց-

ուածքը, ազգային բոլոր գոյքերը, այն բոլորը, որոնք իբրեւ սրբութիւն կը պահուէին վանքերու եւ եկեղեցիներու մէջ, կողոպտուած, քար ու քանդ եղած եւ կամ ոչընչացուած են: Հոն ապրող վանականները սպաննուած են: Այս աղէտէն վերապրած երեխաները կրօնափոխ եղած եւ ցրուած են ամէնուր⁵³

Ինչպէս Սասնոյ հեքիաթներուն մէջ, ճակատագիրը հասաւ ու կալանեց Գեղամը: Ան մեծ շուքով թաղուեցաւ Շիշլիի հայկական գերեզմանատան մշեցիներուն յատկացուած բաժնին մէջ: Իր ժողովուրդն ու երկիրը, որ այդքան սիրած ու պաշտպանած էր, անհետացան. բայց ինք մեզի հասցուց Տարօնի մարած աստղին նշոյլը:

(Ֆրանսերէնէ թարգմանեց՝
Հերմիկ Ներսիսեան)

Դեկտեմբեր 2016

⁵³ Մէջբերուած Վ. Տարեանի կողմէ, Հայկական ցեղասպանութիւնը յետ-պատերազմական Օսմանեան խորհրդարանին մէջ: Հայ երեսփոխաններու մեղադրական ելոյթները, Ուոքըրթաուն, 1995, էջ 55-57:

Սուփլը հերոսները կը մեռնին ամբան

Զեդինակ՝ Քրիստիան Բատիկեան

Սուփլը հերոսները կը մեռնին ամբանը Քրիստիան Բատիկեանի առաջին հատորն է, որ կը խմբէ հեղինակին շարք մը պատմուածքները: Լոյս տեսած է 2016-ին, Երեւանի մէջ, Ինքնագիր գրական ակումբին կողմէ, աջակցութեամբ «Գալուստ Կիւլպէնկեան» հիմնարկին: Գիրքին կողքի եւ պատմուածքներու գծանկարները Էլիս Սարգիսեանին են, ձեւաւորումը՝ Գէորգ Փալանճեանին, իսկ գիրքի խմբագիրը Մարուշ Երամեանն է: Լեզուն՝ արեւմտահայերէն:

Գիրքին եօթը պատմուածքները, որոնք կը կրեն ամերիկեան շարանակարներու յայտնի հերոսներուն անունները, թէի իրարմէ անջատ, ներքին ազուցումով մը շողկապուած են իրարու: Անոնք ընթերցողին կը ներկայացնեն գրողին մանկութենէն հասունութիւն երկարող պատանեկան փորձառութիւնները, երեակայական աշխարհը, աշխարհայեացքի կազմաւորումը եւ բախումները՝ միջավայրին ու շրջապատին հետ:

Ինքնագիր 7

Խմբագիրներ՝ Վիոլետ Գրիգորեան ու Վահան Իշխանեան

*Ինքնագիր 7*ը հրատարակուած է Ինքնագիր գրական ակումբին: Հատորը լոյս տեսած է 2016-ին, «Գալուստ Կիւլպէնկեան» հիմնադրամի աջակցութեամբ: Խմբագիրներն են Վիոլետ Գրիգորեանն ու Վահան Իշխանեանը, կողքի ձեւաւորումը Միսակ Խոստիկեանինն է:

Հատորը կը բացուի Վիոլետ Գրիգորեանի «Կոտրած հայելու քեկորների անդրադարձը» յառաջաբանով, ուր ան կը ներկայացնէ գրականութեան մասին Ինքնագիր գրական ակումբի պատկերացումները, ընդգծելով՝ գրականութիւնը մտածելու եւ «ուրիշին հետ առնչութեամբ վերստեղծում» նոր ինքնագիր գրականութեան մը անհրաժեշտութիւնները:

Հատորը, որ կը համախմբէ արեւմտահայերէնով եւ արեւելահայերէնով ստեղծագործողներ, կը ներկայացնէ գրական-ստեղծագործական, բարգամական գործեր, ինչպէս նաեւ գրախօսականներ եւ հարցազրոյց մը՝ Գրիգոր Պըլտեանին հետ:

Մեծ եղեռնի առաջին վաւերագրողը՝ Շուարշ Միսաբեան

Խմբագիր՝ Երուանդ Փամպուրեան

Անթիլիասի տպարանէն 2017-ին լոյս տեսաւ *Մեծ եղեռնի առաջին վաւերագրողը Շուարշ Միսաբեան* խորագրեալ հատորը. բաղկացած՝ 483 էջերէ: Խմբագիր՝ Երուանդ Փամպուրեան: Գիրքը հրատարակուած է «Խաչիկ Պապիկեան հրատարակչական հիմնադրամ»-ին միջոցով:

Գիրքին մէջ տեղ գտած են Մեծ եղեռնի առաջին վկայագրող Շուարշ Միսաբեանի պատմական բացատրիկ արժէք ունեցող նամակները, որոնք կը գտնուին Պոսքընի Դաշնակցութեան կեդրոնական արխիւատան մէջ:

Շ. Միսաբեանի անմոռաց յիշատակին ձօնուած այս հատորին առաջին բաժինը յատկացուած է «Նսմականի»ին: Երկրորդ բաժինով կը տրուի հեղինակին «Մեծ ճգնաժամը» ընդհանուր խորագիրը կրող յօդուածաշարքը: Երրորդ բաժինը յատկացուած է *Տերեւներ դեղնած յուշատետրէ մը* գործին:

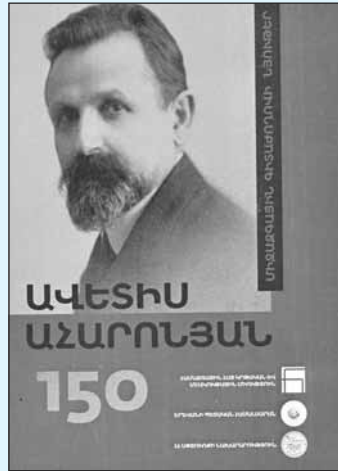

Անկուտի սիրահարներ
Հեղինակ՝ Ջալեն Պիպեռեան

Ջալեն Պիպեռեանի *Անկուտի սիրահարներ* վեպը լոյս տեսաւ 2017-ին, «Արաս» հրատարակչատան կողմէ, խմբագրութեամբ Սեւան Տէյիրմենճեանի, կողքի ձեւատրումը՝ Արեւ Կրճըրի:

Վեպին գլխատր հերոսներն են Սուրբ, որ տակաւին դպրոցական պատանի մըն է եւ իրմէ երկու տարի մեծ Նորման, որ կեանքի պայմաններու բերմամբ չէ կրցած շարունակել իր ուսումը ու կ'աշխատի գործի հրապարակին վրայ: Սուրի ու Նորմայի սիրաբանութեան խորպատկերը կը կազմեն Պոլսոյ զանազան վայրերը՝ Իշխանաց կղզիներէն Մաչքայի հանրապարտէզը, Էմիլնեօնիւն Ֆեներպահչէ:

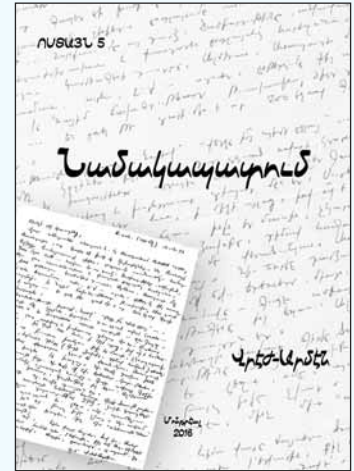
Մեկնելով Սուրէն ու Նորմայէն՝ հեղինակը կը փորձէ լուսարձակի տակ առնել Վեց Մեպտեմբերի դէպքերու վաղորդայնին Պոլսոյ մէջ ստեղծուած մթնոլորտը, յատկապէս պատկերելով Սուրի ընտանեկան պարագաները, ինչպէս նաեւ Սուրի ու Նորմայի անկուտիութիւնը, որ ատենատեն կը հրահրէ ներքնատեկան անլուր բռնութիւնն ու անհանդուրժողութիւնը:

Աւետիս Ահարոնեան-150
Խմբագիր՝ Արքմենիկ Նիկողոսեան

Հայ մեծամուն գրող, ազգային-պետական գործիչ Աւետիս Ահարոնեանի ծննդեան 150-ամեակին նուիրուած միջազգային գիտաժողովին նիւթերը ամփոփուած են այս հատորին մէջ:

Համազգային հայ կրթական եւ մշակութային միութեան, Երեւանի պետական համալսարանին եւ Հայաստանի Սփիւռքի նախարարութեան նախաձեռնութեամբ Դեկտեմբեր 2016-ին Երեւանի մէջ զուարուած այս գիտաժողովին նիւթերը հատորի մը մէջ ամփոփելու աշխատանքը կատարած է Նարէ Սիքալէեան, իսկ խմբագրութիւնը՝ Արքմենիկ Նիկողոսեան: Անոր մէջ կան 21 զեկուցումներ՝ Աւետիս Ահարոնեանի գրական ժառանգութեան, անոր երկերու գեղարուեստական ու բովանդակային առանձնայատկութեան, ազգային-պետական եւ դիւանագիտական կարեւորագոյն հանգրուաններուն վերաբերող:

Ոստայն 5 - Նամակապատում
Հեղինակ՝ Վրէժ-Արմեն առցանց հատոր

Ոստայն 5 - Նամակապատում հատորը, որ կը պարունակէ հեղինակին նամականիւն հատրնտիր մը, 70 նամակակիցներու հետ՝ տարածուած 55 տարիներու ժամանակաշրջանի մը վրայ:

Կը ներկայացուի «պատում» մը, ուր փոխանակ նամակներու շարք մը երեւալու, թուականի կամ նամակակիցի կարգով, հարցեր կը ներկայացուին, ու իրարու կը յաջողդեն նոյն հարցին վերաբերեալ առաքուած ու ստացուած նամակներէ համապատասխան հատուածներ: Նամակակիցներուն մէջ կը հանդիպինք Արամ Հայկազի, Յակոբ Կարապենցի, Նշան Պէշիկթաշլեանի, Տաճատ Թէրլեմեզեանի, Մարկ Նշանեանի, Խաչիկ Թէօլէօլեանի ու Վեհանոյշ Թէքեանի նման քաղմաթիւ ծանօթ անուններու:

Գիրքը կարելի է կարդալ այցելելով հետեւեալ կայքը. <https://hayerenblog.wordpress.com/Գիրքեր>

ԳԱՅ ՂԱԶԱՆՉԵԱՆ

Ծնած է 1991-ին, Երևան:

2007-2011. Երևանի Գեղարուեստի պետական ակադեմիա, գեղանկարչության բաժանմունք:

2011-2013. Երևանի Գեղարուեստի պետական ակադեմիա, մագիստրատուրա:

2012. «Cité des Art», Փարիզ, Ֆրանսա:

2016. Արուեստի միջազգային ֆորում «Չմեռային անքնություն» Արթ-Հոլտինկ «Ռախմանինով», Փեթերսպուրկ, Ռուսիա:

Մրցանակներ

- 2016. Հայաստանի Հանրապետության նախագահի Երիտասարդական մրցանակ / 2015

- 2016. Էդուարդ Իսաբեկեանի անուան տարուան լաագոյն վկայականի առաջին մրցանակ:

Անհատական ցուցահանդեսներ

- 2013. Սպենդիարեանի տուն-թանգարան, Երևան

- 2013. «Haus der Heimat», Գերմանիա:

Խմբային ցուցահանդեսներ

- 2016. «Հայեացք մեր յիշողություններին» Հայ յուշագրության ազգային կեդրոն-Լիոն, Ֆրանսա

- 2016. «Jugend-Kunst-intergration», «Գոյների մեղեդի», «Haus der Heimat», Գերմանիա

- 2016. Բարեգործական Արթ աճուրդ, Ցիբիրիս, Չուիցերիա

- 2016. «House of Culture», Լորեն ՏԷ Մար, Սպանիա

- 2016. Երևան «ART-EXPO», «Երագ» գործարան

- 2016 թ. Հայաստանի նկարիչներու ցուցահանդես, «Միխայիլ Սալիցկի» պատ-

կերասրահ, Սինսք, Պելառուսիա

- 2015. «Գոյների եւ ձեւերի պատմություն», Fine Art Gallery, Չիլիի, Չուիցերիա

- 2015. Ազգային ժողով, Հայաստանի Հանրապետության

- 2014. «ART-EXPO 2014», «Մերիդիան» կեդրոն, Երևան

- 2014. «Նայելով դէպի ապագան», Համազգայինի «Լիսի Թիթիունճեան» ցուցասրահ, Պէյրուս, Լիբանան

- 2014. «Մերունդներ», Նկարիչներու միութիւն, Երևան

- 2014. «Աշխարհը գոյնով», Kurhaus, Christian-Zais ցուցասրահ, Վիզպատն, Գերմանիա

- 2012. «Հայաստանի գոյները», Kurhaus, Christian-Zais Kurhaus, Kristian Zais ցուցասրահ, Վիզպատն, Գերմանիա

- 2011. Թիֆլիսի Արուեստի պետական ակադեմիայի պատկերասրահ, Վրաստան

- 2011. «Բացայայտենք Նոր տաղանդներ», Երևանի քաղաքապետարան

- 2011. Հայ-վրացական գեղանկարչական սինպոզիում, Թիֆլիս, Վրաստան

- 2011. «Ակտ I», Ճարտարապետութեան թանգարան, Երևան

- 2010. «Գարնանային գոյներ», Ճարտարապետութեան թանգարան, Երևան

- 2010. Գեղարուեստի պետական ակադեմիայի պատկերասրահ, Երևան

- 2010. Երիտասարդութեան միջազգային օրուան նուիրուած ցուցահանդես, ՄԱԿ-ի գրասենեակ, Երևան

- 2010-2011-2012. «Էրոտիկա», «Ակադեմիա» պատկերասրահ, Երևան

- 2009. ՄԱԿ-ի գրասենեակի ցուցասրահ, Երևան

- 2008. Ուսանողական ցուցահանդես, (երկրորդ մրցանակ), Նկարիչներու միութիւն, Երևան:

Հիատարակութիւն
Հանագայինի
Կերրոնական վարչութեան